A CÉLRACIONÁLIS CSELEKVÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIAI PROBLÉMÁI MAX WEBER SZOCIOLÓGIÁJÁBAN

SZEGŐ ANDREA

A modern államelmélet társadalomontológiai megalapozása szükségszerűen feltételezi az igazgatás történelmi típusainak a társadalmi formációk elméletébe illesztett vizsgálatát. E célkitűzés teljesítése több munkafázist foglal magában. A modern közigazgatás rendszerének a társadalmi struktúrával együttes tárgyalása ugyanis csak olyan elméleti végeredmény lehet, amely számos történelmi és eszmetörténeti előmunkálatot igényel.

A tanulmány egyik célja a weberi uralomtipológia elméleti előfeltevéseinek tisztázása annak érdekében, hogy a jövőben Weber állam- és jogelméleti koncepcióját kritikai módon értékeljük és hasznosítsuk.

Max Weber szociológiájával, elméleti alapkategóriáival ideológiakritikai szempontból is indokolt foglalkoznunk.

Egyrészt teljesen ellentétes világnézeti indítású, a politika rendszerével foglalkozó elméletek merítenek a weberi gondolatokból, az amerikai kritikai szociológiától (H. H. Gerth, valamint C. W. Mills) a spengleri hagyományokat követő kultúrpesszimizmusig; a weberi kategóriákat egy marxista módszertan keretében alkalmassá tenni akaró baloldali marxistáktól (pl. J. Habermas), a korábban marxista indítású gondolkodóig (H. Marcuse).

Másrészt a szocialista országokban a marxizmus ökonomista felfogását meghaladni kívánó törekvések nemcsak olyan kategóriák újraértékelésével és a marxizmusban való elhelyezésével indultak, mint elidegenedés, fetisizáció, köznapi tudat, vulgáris-közgazdasági tudat, ideológia fogalom stb., hanem összefonódott ez a folyamat a szociológusok részéről a szociológia polgári hagyományainak vizsgálatával, olyan szerzők problémafelvetésének elemzésével és bírálatával, mint pl. Max Weber (például olyan kérdések kapcsán, mint demokrácia, bürokrácia stb.). Gondolok itt pl. St. Kozyr—Kowalskinak „Max Weber és Karl Marx, Max Weber szociológiája, mint a ‚történelmi materializmus pozitív bírálata'" c. könyvére, majd az ennek nyomán kialakult vitára, amelybe bekapcsolódott Tadeusz Kowalik, Hochfeld és érintőlegesen O. Lange is. Indokolásul a hazai szociológiai irodalomban felmerülő Weber-elemzéseket úgy gondolom, nem kell külön említenem. Szándékunk tehát több, mint a szociológiatörténeti tanulmányok szaporítása.

A RACIONALITÁSSAL KAPCSOLATOS ELŐFELTEVÉSRENDSZER

A weberi társadalomtudomány előfeltevésrendszerének vizsgálata külön tanulmányt igényelne, ezért csak azokat és oly mélységben elemzem, amelyek

az uralom tipológiája, a modern szakigazgatás, a bürokratizáció weberi felfogásának interpretációjához elengedhetetlenül szükségesek.[1]

1. Webernek a „Gazdaság és társadalom" c. művében bemutatott uralmi típusai, bürokrácia-képe nem az uralmi formák, igazgatási típusok deskripciói, hanem *ideáltípusai.* E fogalmak nem a tulajdonképpeni történeti valóság empirikus absztrakciói, az elemzések csak a *határfogalom* jelentőségével bírnak.

Az ideáltípus a valósággal szemben nem rendelkezik normatív érvénnyel, vagyis nem vonatkozik követendő példaként a valóságra. „Gondolati kép ez, amely n e m a történeti valóság vagy akár a ‚tulajdonképpeni' valóság, és még sokkal kevésbé hivatott arra, hogy sémául szolgáljon, amelyb e n a valóságot p é l d a s z e r ű e n el kellene rendezni, hanem az a jelentősége, hogy tisztán ideális h a t á r fogalom, amelyen m e g m é r j ü k a valóságot, kézzelfoghatóvá tesszük empirikus tartalmának bizonyos jelentős alkotórészeit — amellyel ö s s z e v e t j ü k a valóságot."[2]

Az ideáltípus tehát ebben a tiszta formában a valóságban meg nem található, empirikusan nem létező, de ez a tiszta absztrakció mégis *segít* megérteni az empirikus esetekben számos „zavaró körülménytől" befolyásolt társadalmi jelenségeket. Mivel Weber szerint a társadalmi jelenségek döntően irracionálisak, megértésük egyedül lehetséges módja az, ha a valóságot, mint egy ideális, célracionális[3] esettől való *eltérést* kezeljük. A társadalomtudós tehát az ideáltípusban megkonstruálja a cselekvést úgy, ahogy a cselekvők a tiszta célracionalitás esetén cselekednének, mintha cselekedeteikben nem lenne semmi irracionális, majd azután egyenként, mint zárójeleket kell kibontani azokat a tényezőket, amelyek a cselekvőket eltérítették a célracionális cselekvéstől (pl. az érzelmek, a tévedés, az értékek stb.).[4]

[1] Max Weber megértő szociológiájának tudományelméleti, valamint ontológiai alapkategóriáiról, úgymint a megértés, a magyarázat, a vélt értelem, a viselkedés értelmi adekvációja, a viselkedés kauzális adekvációja stb. lásd Kovács András „Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció" c. tanulmányát; „Világosság", 1971/12. és 1972/1. Tanulmányunkban még csak érinteni sem tudjuk a weberi tudományelmélet harmadik alapvető előfeltételének, Weber módszertani individualizmusának kritikai értékelését, mivel a tudományelméleti kérdések csak annyiban képezték vizsgálódásunk tárgyát, amennyiben azok értelmezése elengedhetetlenül szükséges az elemzett témához.

[2] Max Weber: „Állam, politika, tudomány", Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970, 53.

[3] A célracionalitás kategóriáját a későbbiekben részletesen fogom elemezni. Azt azonban hangsúlyozni szükséges, hogy a weberi tudományelméletet „önmagában" megérteni nem lehet. Weber tudományelméleti koncepciója — mind az értékmentesség követelménye, mind az ideáltípus rendező elve — szorosan kapcsolódik társadalomelméleti felfogásához, a weberi kapitalizmus-koncepcióhoz, vagyis ezeknek a tudományelméleti kérdéseknek az „ontológiai" alapjuk nélkül történő kritikai értelmezése szükségképpen hiányos. A weberi tudományelmélet elemzésekor is ezért központi kérdés a célracionális cselekvési ontológiai státusának megértése. — Nemcsak a féloldalasság problémája vethető fel azonban az olyan Weber-elemzések esetén, amikor a weberi tudományelmélet és módszertan rekonstrukciója a weberi társadalom- és gazdaságelmélet, a kapitalizmusprobléma stb. félreértésén alapul.

[4] Sokan az ideáltípus és a marxi módszertan azonosságát vélik felfedezni abban, hogy Marx a „Tőké"-ben az Angliában megvalósult kapitalizmust veszi alapul a tőkés formáció elemzéséhez, mint a kapitalizmus klasszikus útját. Így a weberi ideáltípusban a társadalmi törvény lényegét vélik felfedezni. A két metodika alapvető különbségére rávilágít az, hogy míg Marxnál a társadalmi törvényt egy *empirikus absztrakció* útján nyerjük, addig a weberi ideáltípus *normatív absztrakció.* Az empirikus absztrakció lényege az, hogy mindig *empirikusan ellenőrizhető,* a tapasztalat vagy verifikálja vagy falszifikálja

Az ideáltípus megalkotásának *rendező elve* Webernél a *célracionális cselekvés.* Az ideáltípus megkonstruálásának a célracionális cselekvéssel való összefüggését már kimerítően elemezte az interpretátor irodalom. Azt azonban kevéssé, hogy mi Webernél a helye a célracionális cselekvésnek a szociológiai elméletalkotásban. Véleményünk az, hogy a weberi szociológia egyik alapkérdése a célracionális cselekvésnek a szociológiai elméletalkotásban elfoglalt státusa. A weberi szociológiában ugyanis nemcsak módszertani-logikai, hanem „történetfilozófiai-ontológiai" státussal is rendelkezik a célracionális cselekvés.

Weber — a klasszikus politikai gazdaságtan legjelentősebb képviselőihez (Smith, Ricardo, S. Mill) hasonlóan — még világosan látta a célracionális cselekvésnek a kapitalizmus gazdasági viszonyával való összefüggését. A politikai gazdaságtan, majd a szociológia történetében a későbbiekben bekövetkezik egy *fetisizációs folyamat,* ami azt jelenti, hogy e tudományágak számára *kategóriáinak történelmi feltételezettsége* eltűnik. A valóság problémái a későbbi politikai gazdaságtan, majd szociológia számára egyre inkább mint csupán módszertani-logikai kérdések merülnek fel (K. Menger, Böhm-Bawerk, Schumpeter stb.). Számukra már fel sem merül az a probléma, hogy *valóságosak-e vagy sem* — illetőleg milyen történelmi-társadalmi feltételekhez kötöttek — *kategóriáiknak azok az alapaxiómái, amelyekből fogalmaikat létrehozták.*

Webernek K. Mengerrel, a marginalizmus korai képviselőjével szembeni polémiáját tudományelméleti szempontból főképp az motiválta, hogy a marginalizmus politikai gazdaságtanában a fogalomalkotás korábban említett fetisizációját ismerte fel: nincsen ugyanis olyan pszichológiai alaptörvény, amely azt biztosítaná, hogy az embereknek a gazdaság területén végbemenő viselkedése a célracionalitás követelményeinek megfelelően alakuljon. „Azt hitték, hogy pszichológiailag kell elszigetelni az emberben egy sajátos ‚ösztönt', a szerzési ösztönt, vagy pedig elszigetelten meg kell figyelni az emberi cselekvésnek egy sajátos maximáját, az úgynevezett gazdasági princípiumot. *Az elvont elmélet úgy vélte, hogy pszichológiai a x i ó m á k r a támaszkodhat, . . .*" „Így azután nem lehetett különösebben termékeny az a nagy hullámokat verő vita sem, amely akörül forgott, mennyire jogosultak pszichológiailag az elvont elméleti tételek, s mennyiben van jelentősége a ‚szerzési ösztönnek', a gazdasági princípiumnak stb."

„*Nem az intézményeket akarjuk pszichológiai törvényekből levezetni vagy elemi pszichológiai jelenségek alapján m e g m a g y a r á z n i, hanem az intézmények ismeretéből kiindulva, azok kulturális meghatározottságát és jelentőségét akarjuk egyre inkább m e g é r t e n i.*"[5] (Az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.*)

---

azokat. A weberi ideáltípus normatív absztrakció, tehát *tapasztalatilag nem verifikálható* vagy falszifikálható. Az ideáltípus Weber szerint még lehet helyes és igaz attól, hogy az emberek a történelemben nem célracionálisan cselekszenek. — „A típusalkotó tudományos szemlélet a magatartásnak a cselekvést befolyásoló, értelmi összefüggései közül mindezeket az irracionális, érzelmileg meghatározott elemeket akkor fedi fel és ábrázolja a legáttekinthetőbben, ha úgy kezeli őket, mint a cselekvésnek valamilyen megkonstruált, tisztán célracionális befolyástól való ‚eltéréseket'. Így például a ‚tőzsdepánik' magyarázatakor célszerű előbb megállapítani, hogy miként játszódott v o l n a le a cselekvés irracionális effektusok lefolyása n é l k ü l, s utána bevezetni ezeket az irracionális összetevőket, mint ‚zavart'-keltő tényezőket." Max Weber: „Gazdaság és társadalom", Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1967, 43.

[5] Max Weber: „Állam, politika, tudomány", 48—49.

A célracionális cselekvés kategóriája a fetisizáció hasonló történetét járja be. Max Weber szociológiájában még a célracionális cselekvés nem csupán heurisztikus eszközt képez a valóság gondolati rendezése számára. *Weber még felismeri, hogy a célracionális cselekvés heurisztikus eszközként való kidolgozásának az az ontológiai feltétele, hogy az emberi történelem valóságos és egyben szükségszerű tendenciáját képezi az, hogy a társadalmi élet meghatározott területein az emberek cselekedete valóságosan is közeledik a célracionális cselekvés struktúrájához.*

„A tőkés korszak történelmi sajátossága, és ennélfogva a határhaszon-elmélet (mint minden értékelmélet) jelentősége is e kornak megértése szempontjából abban rejlik, hogy — míg számos elmúlt korszak gazdaságtörténetét nem ok nélkül nevezték a *‚nem-gazdaságosság történetének'* — addig *a mai életkörülmények között az említett elmélet egyre n a g y o b b m é r t é k b e n közeledett, közeledik és* — amennyire megítélhetjük — *közeledni fog a valósághoz, és az emberiség egyre szélesebb rétegeinek sorsát fogja alakítani. Ebben a k u l t ú r t ö r t é n e t i t é n y b e n . . . rejlik a határhaszon-elmélet heurisztikus jelentősége.*"[6] (Az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.*)

A polgári társadalomtudományok fetisizációs folyamatát Marx világosan megfogalmazta a jogfilozófia esetén. A jogtudománynak e sajátosságát a *klasszikus politikai gazdaságtan* és a *jogfilozófia* kapcsolatából vezeti le. A klasszikus politikai gazdaságtan és a polgári jogfilozófia összevetésekor Marx kimutatja, hogy e két tudományág fejlődésének megértése csak a klasszikus politikai gazdaságtannak a tőkés formációhoz való viszonya alapján lehetséges. A klasszikus politikai gazdaságtanra egyfajta kettősség jellemző:

— képviselői egyrészről világosan látják fogalmaik társadalmi formációhoz kötöttségét abban az esetben, amikor történetileg kimutatják a *saját munkán alapuló magántulajdonnal* szemben az *idegen munka elsajátításán alapuló magántulajdon* (azaz a tőketulajdon) *ökonómiai fölényét* — ezzel pontos cezúrát húznak a tőkés termelési mód magántulajdona és a prekapitalista formák saját munkán alapuló magántulajdona közé;

— e két alapvetően különböző magántulajdont viszont fogalmilag egybemossák, amikor a tőkés formáció védelmében a kapitalizmussal szembeni támadásokat „a tulajdon" mint olyan elleni támadásokként interpretálják. Ezzel viszont a két magántulajdon-fogalom között korábban megállapított *ökonómiai* cezúrát feladják, visszavonják.

Marx szerint a polgári politikai gazdaságtanra jellemző kettősség alapjai magában a társadalmi formációban rejlenek, e kettősség a formáció elemzése alapján érthető meg.

Arról van ugyanis szó, hogy az első esetben a társadalmi-termelési viszonyokat a *tőketulajdon*, a tőke értékesülési folyamata oldaláról elemzik, míg a második esetben ugyanezen társadalmi-elsajátítási viszonyokat az *egyszerű forgalom*, vagyis a forgalmi folyamatok alapján értelmezik. Az egyszerű forgalom bázisán pedig szükségszerűen eltűnik a magántulajdonnak mint tőkeviszonynak az a sajátossága, hogy e tulajdonforma specifikuma az *idegen munka* feletti rendelkezés. Így a termelési mód maga szüli a gazdaságtan és a gazdaságtan ideológiájának kettősségét. E termelési mód hamis ideológiájának megteremtéséhez segédkezik a jogfilozófia korai fetisizálódása azzal, hogy e tudo-

[6] Max Weber: „Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre", Die Grenznutzlehre und das „psychologische" Grundgesetz, Tübingen 1922, 371.

mány a *jog partikularitása folytán* nem a tulajdonviszonyok, a termelés tárgyi és személyi feltételének egyesülési módja alapján, hanem szükségszerűen az egyszerű forgalom álláspontjáról tükrözi a társadalmi folyamatokat.[7] Ahogy az egyszerű forgalom ökonómiai bázisán szükségszerűen kihunyt a tőkeviszony — mint idegen munka feletti rendelkezés, tehát a társadalmi formáció specifikuma — ugyanez a folyamat következik be a magántulajdon, mint jogviszony értelmezésekor.

„. . .mégis nemcsak a tőkés termelési mód elmélete (a politikai gazdaságtan, a jogfilozófia stb.), hanem maga a tőkés is szereti az elképzelésében a maga tulajdon- és elsajátítás-koncepcióját, amely továbbhaladásában idegen munka elsajátításán és alapzatában a közvetlen termelő kisajátításán nyugszik, összecserélni azzal a termelési móddal, amely megfordítva a közvetlen termelőnek termelési feltételei feletti magántulajdonát előfeltételezi . . . és ezért ezen elsajátítási forma elleni minden támadást is ama munkával szerzett tulajdon, sőt minden tulajdon ellen intézett támadásnak szeret ábrázolni. Természetesen mindig nagy nehézségekbe ütközik a dolgozó tömegnek a tulajdonból való kisajátítását a munkán nyugvó tulajdon életfeltételének ábrázolni. . . Ezért az általános jogi elképzelés Locketól Ricardóig a kispolgári tulajdon elképzelése, az általuk ábrázolt termelési viszonyok ellenben a tőkés termelési módhoz tartoznak. Ami ezt lehetővé teszi, az a vevő és eladó viszonya, akik formálisan ugyanazok maradnak mindkét formában, — mindezeknél az íróknál ezt a kettősséget találjuk:

1. gazdaságilag a munkán nyugvó magántulajdonnal szemben kimutatják a tömeg kisajátításának és a tőkés termelési módnak az előnyeit;
2. ideológiailag és jogilag a munkán nyugvó magántulajdon ideológiáját minden további nélkül átviszik a közvetlen termelők kisajátításán nyugvó tulajdonra. . .”[8]

Ilyen értelemben mondható, hogy mind Marx, mind Max Weber intencióinak elméleti alapja a tudományok fogalmainak fetisizálódásáról nemcsak a jelenkori jogtudomány és közgazdaságtudomány, hanem maga a szociológia

[7] A jog partikularitásáról, csereviszonyról mint gazdasági viszonyról és mint jogviszonyról stb., lásd: Görgényi Ferenc „Termelési viszony és politika, Állam, tulajdon, jog a Nyersfogalmazványban” c. írását; „Világosság”, 1973/1., különösen 11. old.

[8] E „Tőké”-ből kihagyott fejezet sorsáról *Ágh Attila* a következőket írja: „. . .ez a fejezet a Tőke I. kötetének összefoglalásául szolgált, a termelési folyamat elemzésének eredményeit összegzi. . . Hogy ez az összefoglaló rész mégsem jelent meg az I. kötetben, annak nem elméleti, hanem egészen praktikus okai voltak. *Marx* 1865-ben még azt írja *Engelsnek*, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy a *Tőke* egész anyaga egyszerre jelenjék meg . . .később úgy döntött, hogy az I. kötetet önállóan is megjelenteti. Így, mivel a *Tőke* egész elméleti részét egyszerre nem adhatta ki, a külön-külön megjelenő két kötet mindegyikét önállóvá kellett formálnia. Kihagyta tehát a szóban forgó fejezetet, amely — összefoglaló jellege miatt — az I. kötetben átmenetül szolgált volna a II.-ra, mert helyesebbnek látta, hogy inkább a II. kötetben jelenjék meg a II. és a III. könyv befejezőjeként. *Engels* viszont, nem tudva *Marxnak* erről a szándékáról, ezt a fejezetet nem használta fel. . . így a jelen kézirat. . . kiadatlan maradt.” „Magyar Filozófiai Szemle”, 1966/6, 979—980.

számára is megszívlelendő. Ugyanakkor más oldalról e gondolatmenet talán segít megérteni a szociológiának a jogtudománnyal és közgazdaságtudománnyal szembeni „hadállásait".

2. A weberi társadalomelmélet második — röviden értékelendő — előfeltétele a *tudomány értékmentességének követelménye*. Mindazoknak a felfogásoknak, amelyek a szociológia *tudományosságát* oly módon kívánják megalapozni, hogy a *szociológiát* (általában minden társadalomtudományos diszciplínát) elhatárolják az értékítéletek, értéktételezések tartományától, egyik fő forrása Weber. De maga a szociológia kérdéskörein túlmutató probléma, hogy vajon lehet-e — és amennyiben igen, akkor milyen módon — emberi értékeket, célokat a tudomány eszköztárával *objektív* módon *megítélni* — szinte a társadalomtudomány kialakulásával egyidős.

Weber szerint egy társadalomtudomány érettségének mércéje ennek az általa illúziónak nevezett hiedelemnek az elvetése. A társadalomtudomány demisztifikációja, a görög filozófiától egész a modern korig meglevő problémafeltevésnek és a társadalomtudománnyal szemben érvényesített feladatnak a leszámolását jelenti, amely abból az illúzióból táplálkozott, hogy a tudomány eszköztárával lehetséges az emberi célok, értékek között *objektív érvényű hierarchiát felállítani* és ennek alapján teleológikus-társadalmi tartalmúakat, *objektivációkat megítélni*. A társadalomtudós *tudományos kötelessége* Weber szerint tényítéletek és értékítéletek, tudomány és praktikus állásfoglalás, *tudományos kijelentések és ideológikus*-értéket tételező, cselekvést motiválni-regulálni akaró kijelentések világos megkülönböztetése és *éles elhatárolása*.

A társadalomtudomány értékmentességének követelménye Webernél szorosan kapcsolódik a „világ varázs alól való feloldásának" problémájához, a weberi terminológiával kifejezve: „Entzauberung der Welt" fogalmához.[9] Weber szerint a történelmi valóság irracionális, ezért metafizika a történelem menetéről, iránnyal rendelkezéséről beszélni, lehetetlen egy tudományos igényre törekvő történelemfilozófia megalkotása. A történelem egyetlen folyamatnak van alávetve, ez a „racionalizáció", vagy más néven kifejezve „intellektualizáció", amely a tudománynak és a tudomány eredményein alapuló racionális technikának köszönhető. „A fokozódó intellektualizáció és racionalizálódás n e m jelenti az ember saját életfeltételeinek fokozódó általános ismeretét. Hanem valami mást jelent: annak a tudását vagy az abban való hitet, hogy h a a k a r j u k, bármikor m e g i s m e r h e t j ü k ezeket, hogy tehát itt elvileg nem működnek közre semmiféle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hogy ellenkezőleg, s z á m í t á s s a l u r a l m u n k alá hajthatunk — elvben — minden dolgot."[10]

Ez a haladás azonban Weber szerint nem történelmi fejlődés, mivel csak az életet uraló *eszközöknek*, technikának a haladásáról van szó, amely nem jelenti sem a történelmi valóság irracionalizmusának megszűnését, sem a történelemnek valamilyen magasabb értékrend felé való közeledését. *A racionalizáció által végbemenő „haladásnak" nincs tehát a weberi koncepcióban a technikán és az eszközökön túlmutató értelme*. Weber szerint metafizika annak feltételezése, hogy

[9] Az „Entzauberung der Welt" weberi kategóriájához. Vö.: Karl Löwith: „Gesammelte Abhandlungen" Stuttgart 1960. c. kötetben a racionalizációval kapcsolatos elemzéseit, különösen 12—34. old., valamint Lukács György: „Az ész trónfosztása", Akadémiai Kiadó, Bp. 1965, 476—480.

[10] Max Weber: „Állam, politika, tudomány", 137—138.

a tudomány a világos és racionális fogalmak kidolgozásával eszközt adhat a kezünkbe, amely segít a *helyes* cselekvés, a helyes, *értelmes*, praktikus döntések hozására. A „világnak a varázs alól való feloldásával" a tudománynak le kell mondani arról az illúzióról, hogy lehetséges tudományosan megalapozható világnézet, objektív értékrend. A tudomány értékmentességének követelménye Webernél a *tudományos megismerés és az értékszféra szigorú szétválasztását* eredményezi, e két terület radikális szétválasztása szerinte a *tudós tudományos kötelessége*. Értékítéleteket nem alkothatok mint tudós, csak mint a praxis, a politikai szféra embere, tehát a gyakorlati állásfoglalások fórumai nem lehetnek tudományos orgánumok, hanem csak a politika orgánumai.[11]

A társadalomtudomány eszközeivel tehát csupán a társadalmi objektivációkban megszilárdult teleológikus tartalmakat lehet *felszínre hozni*, de elhelyezésük, megítélésük, kritikájuk már értékszempontot tételez, ezért a társadalomtudomány valóban *tudományos* területét már túlhaladják. Mivel a szociológiában jelenleg is ható irányzatról van szó, érdemes néhány kritikai megjegyzést kibontani.[12] Az értékmentesség metodikai követelményének világos ontológiai következményei vannak:

— ha értékek között objektív hierarchia nem állítható fel, minden világnézeti-ideológikus tartalmu állítás (álláspont) egyaránt *partikuláris*. Ebből következően minden társadalmi érték (teleológikus tartalom) szintén csupán *egyenértékű partikularitás*. Lukács György „Történelem és osztálytudat" c. munkájában számos helyen polemizál Max Weberrel. Kritikai észrevételei nemcsak akkor lelhetők fel, amikor a közismerten weberi kategóriákat elemzi (különösen 327—344.) és veti egybe a marxi társadalomelmélettel, hanem akkor is, amikor a társadalomtudományi megismerés számára szükséges történelemfilozófiának és az objektív értékrendszer megalkotásának problémáját érinti: „Csak ebben az összefüggésben (amelyik a társadalom életének egyes tényeit a történelmi fejlődés mozzanataiként egy t o t a l i t á s b a sorolja be) válik lehetővé a tények megismerése, mint a v a l ó s á g megismerése."[13]

[11] „Kizárólag arról a nagyon triviális követelményről van szó, hogy a kutatásnak feltétlenül el kell választania az empirikus tények megállapítását (beleértve az általa vizsgált empirikus emberek általa megállapított ‚értékelő' magatartásának empirikus tényét is), és a praktikusan értékelő állásfoglalását, azaz ezeknek a tényeknek (beleértve az empirikus embereknek azokat az ‚értékeit', amelyeket kutatásának objektumává tett), mint valami örvendetesnek vagy nem örvendetesnek ítélését." Max Weber: „Wissenschaftslehre", 462. Bihari Mihály Peschka Vilmos könyvéről írt recenziójában arról ír, hogy Weber elméletében a „létszférák dualizmusa" „a legyen és a lét világának szétszakítása, egymásba nem kapcsolódása" ismerhető fel. Azt azonban nem tisztázza, hogy a weberi társadalomelmélet, a társadalmi cselekvés tana éppen hogy *nem* választja el a „lét és legyen" világát. Weber világosan meg is fogalmazza, hogy a társadalmi intézmények, szerkezetek a céltételező szubjektumok tevékenységének termékei. Arról van ugyanis szó, hogy a Sein és a Sollen viszonyának kérdése más, mint ontológiai és más, mint tudományelméleti-ismeretelméleti probléma. E különbségtétel nélkül Webernek a társadalomtudomány történetében elfoglalt helye egyáltalán nem tisztázható. Bihari Mihály: Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája; „Jogtudományi Közlöny", 1976/9., különösen 532. oldal.

[12] Ralf Dahrendorf a „Gesellschaft und Freiheit" c. munkájában részleteiben is rekonstruálja a Weber körüli „értékítéletvitának" az előtörténetét és lefolyását. Dahrendorf, R.: „Gesellschaft und Freiheit, Zur soziologischen Analyse der Gegenwart", München 1961, 27—48.

[13] Lukács György: „Történelem és osztálytudat", Magvető Kiadó, Bp. 1971, 221.

Weber tudományos és politikus becsületességét jelenti, hogy saját elmélete következményét önmagára is vonatkoztatta, vagyis világnézetének, politikai alapállásának partikularitásként való megítélését. A weberi társadalomelmélet végső ideológikus orientációjának megállapításához nem szükséges külön tudásszociológiai elemzés. Weber önmagát bevallottan polgári tudósnak tartja, politikai célkitűzéseiben *kimondottan* a polgárság történelmi küldetése mellé állt, tudósként, politikusként és történészként egyaránt a polgárság cselekvésalternatíváit kereste, és a marxizmussal szembeni polémiáját a tudománymetodikai kérdéseken túl *alapvetően* (általa is megfogalmazva) ez motiválta. Ebből következően a weberi „értékmentes" szociológia nem csupán leíró-pozitivisztikus típusú. Webernél még az *alapvető világnézeti kérdések* fel vannak téve,[14] még akkor is, ha nem a „tudományos — értékmentes — szociológia", hanem a politikai szociológiája területén, a marxizmussal szembeni polémiája a proletár-alternatíva, a proletárértékrend elvetésében összegezhető. De ez annyit jelent, hogy mint lehetséges alternatíva, előzőleg *fel volt téve*, így a *történelmi perspektíva* kérdésköre nála létezik, mint elméletet és gyakorlatot egyaránt befolyásoló szempont. *Értékmentes tudomány-követelmény* és *világnézeti ideológikus* jövőalternatívákban cirkuláló gondolkodás együttlétének bizonyítéka a Verein für Sozialpolitik egyik ülésére írt vitairata:

„Annak oka, hogy én olyan rendkívüli élességgel fordulok a ‚lenni-kellő' (Seinsollende) és a ‚levő' (Seiende) összekeverésével szembe, nem azért van, mert a ‚lenni-kellő' kérdését lebecsülöm, hanem *éppen fordítva:* mert nem tudom elviselni, hogy a legnagyobb horderejű és világjelentőségű problémákat, amelyek kell hogy az emberiség tudatát foglalkoztassák, egyesek csupán egy *technikai-ökonómiai produktivitás kérdéssé* változtassák, és egy szakdiszciplína vitájának olyan tárgya legyen, amilyenné a kérdést a nemzetgazdaságtan tette."[15]

A nemzetgazdaságtannak és mindenfajta társadalomtudománynak a weberi koncepció szerint azért kell értékmentesnek lennie, hogy alárendelődhessen egyetlen „érték"-nek, a nemzeti hatalmi politika követelményének. A nemzet jövőjére vonatkozó kérdés ugyanis szerinte nem lehet semmilyen társadalomtudomány szakdiszciplínájának tárgya, azért, mert maga a probléma nem *szakkérdés*.

3. A harmadik, már nem metodológiai, hanem a társadalmi objektivációk, intézmények szerkezetének vizsgálatára vonatkozó előfeltevése: *formális* és *materiális* megkülönböztetése. Weber megkülönböztet *formális elv* alapján működő és *materiális elv* alapján működő társadalmi intézményeket.

Formális elv alapján funkcionálnak azok az intézmények, amelyek cselekvésalternatívák közötti döntéskor és a hozzárendelhető eszköztár megválasz-

[14] Ennek bizonyítását tartalmazza Kovács András „Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció" c. cikke. „Weber nem az ‚ideológiamentes' szakszociológia első reprezentánsa. Az alábbi gondolatmenet célja annak megmutatása, hogy Weber a modern filozófia egyik kulcsalakja, az általa megfogalmazott kérdések ma is filozófiai relevanciával bírnak." „Világosság", 1971/12, 717. E cikk a weberi tudományelmélet és racionalitásfogalom számos lényeges elemét tárgyalja.

[15] Max Weber: „Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik", Tübingen 1924, 419. Az idézet a „Discussionen auf den Tagungen des Vereins für Sozialpolitik" c. tanulmánygyűjtemény „Über die Produktivität der Volkswirtschaft" c. tanulmányából való.

tásakor nem vesznek figyelembe semmilyen emberi értéket, önértéket (pl. tőkés üzem, modern szakigazgatási szervezetek).

Materiális elv alapján — az előző definícióból világosan következően — azok az intézmények működnek, amelyek esetén a cél és az eszköz megválasztásakor alapvetően valamilyen *értékrend* orientálja a cselekvő szubjektumot (intézményt). Ez az elemzés már átvezet az előfeltételrendszer ismertetésétől a tulajdonképpeni vizsgálandó témához, ezért részletesebb kifejtésére még visszatérek.

Webernél, mivel tudásszociológiai pontossággal tudatosítja politikai-világnézeti álláspontját, szükségszerűen következik műveiben egyfajta kettősség — egyrészt egy kínosan formalizált, klasszifikált fogalomrend, az alapfogalmak (racionalizáció, uralom, hatalom stb.) *„értékmentes"* definíciója a „tudományos" művekben (mint pl. a „Gazdaság és társadalom"-ban), másrészt ugyanezeknek a központi kérdéseknek a vizsgálata egy hatalmi-politikai összefüggésben, a nyugat-európai polgárság történelmi hivatásának optikájából (lásd: „Államszociológia", „Parlament és kormány az újjárendezett Németországban", „A politika mint hivatás stb.").

Az előbb már említett vitairatában így felmerül a kapitalista iparosítás problémája — a „Gazdaság és társadalom" egyik központi kategóriája — de ellentétben annak egzakt formalizmusával — már csak a sajátjává tett *„Sollen"* fénytörésében. Politikai gondolkodásának középpontjában a *világpiac* kialakulásával létrejövő történelmi helyzet áll, amely alapvetően megváltoztatja a nemzetek korábbi alternatíváit.

A világpiac létével a nemzetek közötti függőségi rendszer olyan hálózata jön létre, amely megszüntette a különálló nemzeti történelmet, és létrehozta az egységes világtörténelmet.[16] A nemzetek sorsa a világpiacon zajló nemzetközi konkurrenciaharcban dől el, s ezért egy nemzet viszonylagos függetlensége a nemzetközi méretű konkurrenciaharcban való részvételével, súlyával arányos. Ebből következik, hogy csak a fejlett *nagyipar* képes egy nemzet viszonylagos függetlenségét garantálni.

Ezek a fejtegetések adják a kezünkbe Weber polgársággal való azonosulásának döntő okát. A *nagyipar* központi szerepe a viszonylagos *nemzeti függetlenséget* biztosító *nagyhatalmi politikában* szükségessé teszi annak az osztálynak az uralmát, amely a kapitalista iparosítást képes véghezvinni, és ezzel a nemzetet képes felemelni. Ez az osztály pedig Weber koncepciójából következően csak a *polgárság* lehet.[17]. Weber álláspontja szerint ez az a nemcsak Németország számára fennálló „Sollen", amelynek alá kell vetni az értékmentes tudományokat, az értékmentes szociológiától az értékmentes nemzetgazdaságtanig. Amíg a filozófusok, a szociológusok, a közgazdászok morál-maximákról, utilitarizmusról stb. vitáznak, addig a világpiac pontosan kijelöli a nemzetek számára azokat a függőségi viszonyokat, amelyek nem a filozófusok, a szociológusok, a közgazdászok stb. vitáinak eredményei, illuzórikus vágyai alapján születnek.

[16] Arról az összefüggésről, hogy a világtörténelem kialakulása a világpiac létrejöttéhez kötött — vö.: Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/1,Bp 1972, különösen 73—75.

[17] A weberi társadalomtudomány e történelmi előfeltevéséről vö.: Herbert Marcuse: „Kultur und Gesellschaft", II, Suhrkamp, 1967., „Industrialisierung und Kapitalismus im Werk Max Webers" c. tanulmányát. Marcuse tanulmányának Weber-elemzését a szövegben számos helyen felhasználtam.

A weberi szociológia legközpontibb kategóriája a *racionalizáció* (sok helyen a bürokratizáció vagy az intellektualizáció azonos tartalmat fedő terminus technicusát használja).

Weber szerint létezik a racionalitás egy történelmi formája, amely a *nyugati kapitalizmus kialakulásával egyidejű*, és amely az élet számos területét megragadta (gazdaság, technika, tudomány, mindennapi „életvitel" stb.).

Ez a racionalitás-típus az uralom egy meghatározott rendszeréhez kötött, amelyre a racionalitásnak ugyanez a típusa jellemző: ez a modern *bürokrácia* vagy — más szóval — *bürokratikus uralom*. „. . .a modern racionális üzemkapitalizmusnak szüksége van egyrészt a kiszámítható technikai munkaeszközökre, másrészt a *formális szabályok szerint számbavehető jogra és közigazgatásra is*, mert enélkül bár lehetséges kalandor- és üzérkedő kalmárkapitalizmus, s mindenféle politikai színezetű kapitalizmus is, de nem lehetséges az állandó tőkével és biztos s z á m a d á s s a l dolgozó racionális magángazdasági üzem. Ilyen jogot és ilyen közigazgatást már most e b b e n a jogtechnikai és formalisztikus tökéletességben c s a k a Nyugat bocsátott a gazdálkodás rendelkezésére."[18] (Csak az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz .A.*)

A nyugat-európai kapitalizmus kialakulásával létrejött racionalitás jellemzői:

1. E racionalitás *a tudomány technikai alkalmazására* épül, ezért szükségessé teszi a tudomány rendszeres, racionális művelését.

Ennek a folyamatnak kettős következménye van a tudomány számára:

a) a tudomány (megismerés és tapasztalat) egyre növekvő matematizációja következik be, és ez a folyamat nemcsak a természettudományokat, hanem a társadalomtudomány diszciplínáit is megragadja. Ez az *univerzális kvantifikáció* teszi lehetővé a tudomány egyre bővülő területének technikai alkalmazhatóságát. „A modern nyugati kapitalizmus keletkezésében nyilvánvalóan nagymértékben közrejátszottak elsősorban bizonyos t e c h n i k a i lehetőségek kialakulásai. Racionalitásának feltétele lényegileg a technikailag döntő tényezőknek, az egzakt kalkuláció alapjainak k i s z á m í t h a t ó s á g a, ami a valóságban nem jelent mást, mint a nyugati tudománynak, kiváltképpen a matematikailag és kísérletileg egzaktan és racionálisan megalapozott természettudományoknak a sajátos mivoltát. A nyugati tudomány keletkezését természetesen nem az ilyen kilátások indították meg . . . A matematika és a mechanika kelekezése nem függött kapitalista érdekektől. *De már a tudományos ismeretek t e c h n i k a i alkalmazásának, ennek a mai tömegeink életrendjére döntő fontosságú mozzanatnak feltételei azok a gazdasági eredmények voltak, amelyeket Nyugaton éppen tőle vártak.*"[19] (Csak az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.)*

[18] Max Weber: „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme", Franklin Társulat, Bp. 1923, Előszó, 16. A jogi szakirodalomban vö. erről Peschka Vilmos: „Max Weber jogszociológiája", Akadémiai Kiadó, Bp. 1975., Varga Csaba: Racionalitás és jogkodifikáció; „Szociológia", 1975/3, 359—378.

[19] Max Weber: „A protestáns etika. . .", Előszó. 15—16.

b) A kapitalizmusban létrejövő racionalitás másik fő konzekvenciája a tudomány számára az, hogy a *racionális kísérlet és racionális bizonyítások* súlya és szükségessége dominánssá vált a tudomány rendszerében. „... a babiloniai és minden más asztronómiából hiányzott ... a matematikai megalapozás... Az indiai geometriából még hiányzott a racionális „bizonyítás"... A megfigyelés tekintetében rendkívül fejlett indiai természettudományok híjával voltak a racionális kísérletnek..."[20]

2. A nyugat-európai kapitalizmus kialakulásával létrejött racionalitás másik jellemző vonása szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy e racionalitás a tudomány technikai alkalmazásán alapul. Ebből ugyanis szükségszerűen következik, hogy *ennek a racionalitás-típusnak a hordozói a szakemberek.* Azaz életünk elszakíthatatlan feltétele egy általános képzett hivatalnokszervezet, szakemberréteg. „Mindennemű főiskolák, olyanok is, melyek külsőleg a mai egyetemeinkhez vagy pedig akadémiáinkhoz hasonlítottak, voltak másutt is (Kínában, az iszlám világában). *De a tudomány racionális és rendszeres, szakszerű művelését, az iskolázott s z a k e m b e r t, a mai műveltségen uralkodó jelentőségében csak a Nyugaton találjuk; kiváltképpen a szakszerűen képzett t i s z t v i s e l ő t,* a *Nyugat modern államának és modern gazdaságának főpillérét...* Természetesen a ‚tisztviselő' a munkamegosztás alapján specializált tisztviselő is, ősrégi jelensége a különböző kultúráknak. *De egész életünknek, létünk politikai, technikai és gazdasági alapfeltételeinek egy szakszerűen képzett tisztviselői s z e r v e z e t keretébe való teljességgel kikerülhetetlen beleszorítását, a műszaki, kereskedelmi s mindenekelőtt a j o g i képzettségű állami tisztviselőt, mint társadalmi életünk legfontosabb napi működésének szervét abban az értelemben, mint a modern Nyugat, semmiféle ország és semelyik kor sem ismerte."*[21] (Csak az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.*)

Ez a *tudomány technikai alkalmazásán alapuló és a szakemberek által fenntartott racionalitás-típus* egyaránt jellemzi a gazdasági életet (a tőkés üzemet), az állami életet (az „államüzemet", azaz a bürokratikus-igazgatási apparátust), valamint a politikai élet más szféráiban is kialakuló bürokratikus apparátust (pl. pártokon belül kialakuló „pártüzemet", pártapparátust).

Ezt a gazdaságban és államigazgatásban (és „pártüzemben") megnyilvánuló racionalitást nevezi Weber más szóval *formális racionalitásnak,* amelyet két irányban határol el, egyrészt a tradicionalitástól, másrészt a materiális racionalitástól vagy más szóval értékracionalitástól.

„A gazdálkodás *formális* racionalitását a gazdaság által technikailag lehetséges és valóságosan alkalmazható kiszámíthatóság mértékében jelöljük meg... A gazdálkodás *materiális* racionalitását ezzel szemben annak mértéke szerint lehet megjelölni, amelyben adott embercsoportok javakkal való mindenkori ellátása a gazdaságilag orientált szociális cselekvés oly módja által megy végbe, amelyet meghatározott értékelő posztulátumok szempontjai határoznak meg...

[20] Uo. 1. Erről a problémáról vö. Lukács György: „Történelem és osztálytudat", 364. Az indiai aszkézis elemzése kapcsán a következő lábjegyzetet fűzi e fogalomhoz: „Hasonló szerkezetet mutat azonban valamennyi indiai ‚szaktudomány' fejlődése is: esetenként igen magas fokon fejlett technika, a racionális totalitásra való vonatkoztatottság nélkül, anélkül, hogy akár még csak meg is k í s é r e l n é k, hogy az egészet racionalizálják, a racionális kategóriákat egyetemes kategóriákká emeljék... Hasonló a helyzet a konfucianizmus ‚racionalizmusával'."

[21] Max Weber: „A protestáns etika...", Előszó, 9.

Ezek az „értékelő posztulátumok" több típusúak lehetnek: etikai, egalitárius, szocialista, hadikommunista stb."[22]

A *formális racionalitás* tartalmi mozzanatai tehát: a mennyiségre való redukció, a kiszámíthatóság, kikalkulálhatóság, kiszámítható teljesítőképesség, tehát az értéktartalmak a cselekvés célja(!) vonatkozásában is hiányoznak a társadalmi cselekvés formálisan racionális típusa esetén.[23]

A *materiális racionalitás* alapvető elemei: követelmények, *értékmozzanatok* által determinált *racionalitás;* a cselekvő szubjektum végső determinánsként értékszempontokat tart tiszteletben, amely értékmozzanatok a „szent tehenek" kötelező tiszteletétől (pl. India), az „emberi természetnek" megfelelő racionális szükségletekig terjedhetnek. Eszközrendszerében, technikai apparátusában az e típusú racionalitás is *racionális.*

A *tradicionalizmus* — amelytől Weber szintén elhatárolja a formális racionalizmust — szemben az értékracionalitással, amely még eszközeit tekintve racionális volt —, teljesen irracionális jellegű. A cselekvő szubjektum céltételezése eleve irracionális, a cél—eszköz kapcsolatot a *hagyomány* rögzíti és nem a racionális megfontolás.

Racionalitás-fokuk szerint nyilvánvaló hierarchiát lehet felállítani a társadalmi cselekvés korábban említett típusai között:

A *formális racionalitásban* valósul meg a legracionálisabb tevékenység, mivel az ehhez kötődő társadalmi intézményekben az alapvető cselekvéstípus a *célracionális cselekvés. Célracionális cselekvés:* „. . .a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és ezt a várakozást racionálisan kiválasztott és mérlegelt egyéni céljainak sikeres eléréséhez ‚eszköznek' vagy feltételnek használja."[24]

A *materiális racionalitás* követi a racionalitás-fok alapján a formális racionalitást, mivel e társadalmi objektiváció eszközeiben még racionális. Alapvető cselekvésmodellje az *értékracionalitás. Értékracionális cselekvés:* „. . .a cselekvést valamilyen magatartás etikai, esztétikai, vallásos vagy bármi néven nevezendő *ön*-értékébe vetett hit határozza meg".[25]

A három említett cselekvéstípus közül a hierarchia alsó fokán ebből a szempontból a *tradicionalitás* áll, mivel a cselekvés célját is, eszközét is egyaránt irracionális szempont határozza meg: a *hagyomány.*

Számos Weber-interpretátor Webernek a racionalizálódásról adott felfogását történetfilozófiai víziónak, spekulációnak tartja, állításuk szerint Webernek rögeszméje — hasznosíthatatlan rögeszméje — volt a növekvő racionalizálódás képzete, amely csupán kultúrhistóriai jelentőségű, spekulatív gondolatot képez.

Másfelől — az előbbinek ellentmondóan — még empirikus-pozitivisztikus szociológiai irányzatok is visszanyúlnak ehhez a weberi fogalomhoz (pl. René König, Scheuch).

Számunkra most már nyilvánvalóan az a kérdés, hogy *van-e ennek a fogalomnak szociológiai relevanciája,* mely weberi gondolatok hasznosíthatók a marxista társadalomelmélet számára.

[22] Max Weber: „Wirtschaft und Gesellschaft", Tübingen 1925, 44—45.

[23] A formális racionalitás ezen alapkategóriáiról vö. Lukács György: „Történelem és osztálytudat", különösen 331—344.

[24] Max Weber: „Gazdaság és társadalom", 55.

[25] Uo.

Véleményem szerint — számos részletében Habermas[26] elemzését elfogadva — Weber valóban reális történelmi tényre hívta fel a figyelmet.

A modern társadalomban — a korábbiaktól eltérően — léteznek olyan társadalmi rendszerek (intézmények), amelyben az ún. célracionális cselekvés a domináns. Azt Weber sohasem tagadta, hogy a társadalom *intézményes kerete* mindig normatív, értéktartalommal rendelkezik (hatalmi viszonyok), tehát sohasem állította, hogy a növekvő racionalitás azt jelentené, hogy az egész társadalom egy technikai-racionális cél—eszköz viszonynak rendelődne alá. *De* míg a modern társadalom előtt a célracionalitás legfeljebb az individuum résztevékenységében valósul meg (lásd: eszközkészítés), addig a modern társadalomban az intézményes kereten *belül* léteznek olyan intézményesült *szubstruktúrák*, amelyekben *legfőképp célracionális* cselekvés *intézményesült*.[27] (Max Weber példáit említve pl. a kapitalista gazdaság és a bürokratikus államapparátus.) A modern társadalomban tehát — cselekvéstipológiája segítségével — megkülönböztethető az *intézményes keret* (amely normatív, értékmozzanattal rendelkezik), ezen belül olyan alrendszerek, amelyekre a formális racionalitás jellemző.

Összefoglalva:

1. Létezik a társadalom intézményes kerete, amelyben az uralkodó értéktartalmú teleológia intézményesült (s ez a kormányzati formáktól függően lehet homogén vagy kevésbé homogén).

2. Léteznek olyan szubstruktúrák, amelyekben a célracionalitás intézményesült (gazdaság, államapparátus stb.) .

3. De léteznek továbbra is nyilvánvalóan olyan alrendszerek, amelyekben az értékmozzanat vagy a tradicionalitás a meghatározó tényező (család, rokonság stb.).

Nézetem szerint is ebből az optikából kell vizsgálni azokat a korábbi szociológiai kísérleteket, amelyek Gemeinschaft és Gesellschaft, mechanikus és organikus szolidaritás, katonai és ipari társadalom stb. . . . megkülönböztetésével kísérleteztek. Ezek a fogalompárok mind ugyanazon kérdés körül keringenek: meg kell ragadni a szociológiának azt az *intézményi változást*, amely azáltal adódott, hogy a *célracionális* cselekvés a társadalom különböző területein intézményesült. A társadalomban léteznek olyan dezantropomorfizálódott szerkezetek, integrációk, amelyek *hatásának vizsgálata a társadalom összintézményes keretére*, súlyának, jelentőségének, következményeinek elemzése, a politikai cselekvésre való hatásának kutatása szerintem ma is egyik alapvető kérdése a szociológiának.[28] Nem véletlen jelenség, hogy a tudományos-technikai változás szociológiai kérdésével foglalkozó baloldali marxista vagy marxizáló irodalom is visszanyúl Weber racionalitás fogalma vizsgálatához, *érvényességi* keretének kijelöléséhez. Habermas pl. — amikor a *„technikai ész"*, a

[26] Vö. Jürgen Habermas: „Technika und Wissenschaft als ‚Ideologie'", Suhrkamp 1968, 48—104.

[27] Gehlen a technika történetét, mint a célracionális cselekvés egyre növekvő objektivációinak folyamatát mutatta be. A. Gehlen: „Antropologische Ansicht der Technik" 1965.

[28] Vö. Görgényi Ferenc: Megjegyzések a szakigazgatás és a politikai hatalom viszonyával kapcsolatban; „Társadalomtudományi Közlemények", 1971/2.

formális racionalitás kérdéskörét vizsgálja a „Technik und Wissenschaft als ‚Ideologie'?" c. művében, megkísérli a weberi racionalizáció fogalmát újraformulázni, és így egy saját kategóriarendszerbe beépíteni.

Kiindul a „munka"és az „interakció" fogalma alapvető különbségtételéből. „A ‚munka' alatt célracionális cselekvést értek, amely lehet vagy instrumentális vagy racionális választó, vagy a kettőnek egyfajta kombinációja. Az instrumentális cselekvés technikai szabályok szerint megy végbe, amely technikai szabályok empirikus tudáson alapulnak. A technikai szabályok minden esetben meghatározott prognózisokat implikálnak a megfigyelhető eredményekről: legyenek ezek akár pszichikaiak, akár szociálisak: éppen ezért ezek a technikai szabályok vagy igazaknak vagy tévesnek bizonyulnak. A racionális választáson alapuló magatartástípus stratégiákra irányul, amelynek kidolgozása analitikus tudáson nyugszik. Ezek a stratégiák meghatározott értékrendekből és általános maximákból való levezetések; ezek a tételek vagy helyes vagy hibás levezetések."[29]

Míg a Habermas értelmezte célracionális cselekvés világosan definiált célokat — tehát formális racionalitás-típusút — valósít meg (pl. a rentabilitás, a profitnyereség és az a törvényesség, amely formálisan racionális kodifikáción alapul, amelyeket nem kell a cselekvőnek „operacionalizálni", addig a racionális mérlegelésen alapuló cselekvés egy nem célracionális szubjektum (intézmény) maximáiból „levezet" olyan cselekvésalternatívát, olyan már világosan definiált célt, amelynek segítségével a kitűzött érték a legracionálisabban elérhető. Az értéktartalmú célhoz tehát hozzárendeli a legracionálisabb eszközt.

„Az interakció kommunikatív cselekvésben valósul meg. Kötelezően érvényes normákra irányul, amelyek kölcsönös magatartás-elvárásokat definiálnak, és legalább két cselekvő szubjektum által ‚ismertek' és ‚elismertek'. A társadalmi normákat szankciók erősítik meg. A normák tartalma a köznyelvi kommunikációkban objektiválódik."[30]

A két cselekvéstípus (munka és interakció) világosan elhatárolható, ha érvényességi kritériumaikat megvizsgáljuk.

„Míg a technikai szabályok és technikai stratégiák érvényessége empirikusan igaz, vagy analitikusan helyes tételektől függ, addig a társadalmi normák érvényessége attól, hogy az emberek érvényesnek, kötelezőnek tartják."[31]

Ezért a technikai szabályok megsértése *sikertelenséghez* vezet, a társadalmi normák megsértése *szankciókat* vált ki.

Habermas kategóriarendszere segítségével megkísérli, hogy a társadalmi rendszereket (intézményeket) aszerint különböztesse meg, hogy azokban a célracionális cselekvés vagy az interakció (kommunikatív cselekvés) a túlnyomó, vagyis hogy az intézmény szerkezete a célracionális cselekvés struktúrájának felel meg vagy a kommunikatív cselekvésének.

A Habermas kiegészítette kategóriarendszer segítségével érdemes visszatérni a *weberi racionalizáló fogalom* hasznosítható elemeihez. Amikor Weber a *tradicionális társadalmat* a *modern társadalomtól* megkülönbözteti, az a kérdés foglalkoztatja, hogy miben különbözik a modern társadalom célracionális

[29] Jürgen Habermas, i. m. 62.
[30] Jürgen Habermas, i. m. 62.
[31] Jürgen Habermas, i. m. 63.

szubstruktúráinak és a társadalom értéktételező intézményi keretének viszonya a tradicionális társadalomban fennálló viszonyuktól. A kérdés megválaszolása egyben a tradicionális társadalom és modern társadalom közötti választvonalat is kezünkbe adja.

A *tradicionális társadalmak* esetén (pl. feudalizmus) a társadalom célracionális szubstruktúrái (pl. technikai apparátus) bár fejlődtek, de sohasem érték el azt a fokot, hogy azokat a *hagyományokat*, a *hagyományoknak* azt az autoritását fenyegették (fenyegethették) volna, amelyek az uralmat legitimálták. „A bürokratikus rend nem tesz egyebet, mint felcseréli az örök idők óta meglevő szentségbe vetett hitet, a hagyomány normáit a célszerűen előírt szabályok iránti engedelmességgel és azzal a tudattal, hogy ha megvan rá a mód, más célszerű szabállyal is helyettesíthető, tehát nem képviselnek semmi ‚szentet'. . ."[32] (A tradicionális társadalom: a politikai rendszer nemcsak a gazdaságtól nem emancipálódott, hanem a *vallástól*, a mitikus képzetektől stb. sem. *Sőt:* az uralom legitimációja mindig egy centrális világkép — akár vallási, akár mitikus — alapján történt.)

Ezzel szemben a modern társadalom gazdasági struktúrája Max Weber szerint olyan mechanizmust jelent, amely semmilyen *hagyományon* nyugvó cél—eszköz viszonyt nem konzervál, sőt a cél—eszköz viszonyt a *produktivitás* állandó növelésének „önértéke", *formális rációja* határozza meg. A *tőkés üzemben maga a racionális technológiai és racionális választói magatartás intézményesül.* Marx a „Tőké"-ben a tőkés gazdaság szerkezetét egy olyan *mechanizmusként* ragadja meg, amely a gazdasági növekedést (formális racionalitást) mint olyat egy önszabályozó *rendszerben* „valósítja meg", olyan önszabályozó rendszerben, amely tehát a társadalmon belül a dezantropomorfizált gazdasági rendszer *permanens növekedését*, bővített újratermelését folyamatosan biztosítja (természetesen gazdasági válságok árán). Noha Marxnál — s ezt a vonatkozást a Marxot igazán nem ismerő Webernél egyáltalán nem találjuk meg — a legfőbb cél e gazdaság elidegenedettségének a bírálata. Weber, mikor az „Államszociológiá"-ban megállapítja, hogy a kapitalizmus kialakulásával a formális racionalitás három fő területet ragadott meg, a gazdaságot, az uralmi viszonyokat (bürokratikus uralom) és a „pártüzemet", e felsorolás mögött tartalmi elem, együtt-tételezettség húzódik.

A „tradicionális társadalomban" meglevő „szinkretizmus" — amelynek alapja, Marx szavaival mondva, az embernek emberhez való természetadta viszonya, tehát azt jelenti, hogy a gazdaság nem emancipálódott még a politikától, de a politika sem emancipálódott a vallástól, vagyis egy egyetemesen érvényessé „tett" értékrendszertől. Az uralom legimitása — mivel vallásos tartalmú központi világképen nyugszik — mint az embernek ember feletti *természetes, örök*, megváltoztathatatlan, eleve elrendelt uralma jelentkezik.

A hagyomány által rögzített, és mindenki által „elfogadott" világkép segítségével legitimált uralomnak nincs szüksége önigazolásra. Reflektálatlan, mert reflektálhatatlan uralom. A „tradicionális társadalom" tehát addig áll fenn, ameddig a *célradionális cselekvésen nyugvó társasalakzatok* (szubstruktúrák) térhódítása, fejlődése az „érvényesnek tartott" *hagyományok határain belül marad*, ameddig nem érinti a legitimált hagyományok érvényességét — általánosabban megfogalmazva —, a *legitimáció tradicionális formáját*. A kapitalizmus ezért nyilvánvalóan együtt járt az uralom valláson, mítoszon, *metafi-*

[32] Max Weber: „Állam, politika, tudomány", 164.

zikai világképen nyugvó legitimációjának megszűnésével. Az emberi viszonyok természetadta jellegének megszűnése szükségszerűen az uralmi viszonyok természetadta jellegét is kétségbe vonta.

A kapitalista formációnak a tradicionális társadalommal szembeni fölényét Weber szerint két tényező biztosítja, amely két döntő elem egyben a modern társadalom lényegét is kifejezi.

1. Olyan ökonómiai mechanizmus fennállása, amely állandóvá teszi a célracionális cselekvésen alapuló gazdasági szféra növekedését. Ennek az ökonómiai mechanizmusnak az alapja a folytonos, *megújuló nyereségre törekvő racionális tőkés üzem* és a *szabad bérmunka*, termelés tárgyi és személyi feltételeinek elválása.

2. Az uralom legitimációjának olyan új típusa, amely az ökonómiában uralkodó racionalitás követelményének megfelel. „Ám a racionálisan előírt jog, a racionálisan kigondolt szabályok szerint igazságot szolgáltató bíró a bürokratikus állam irányába történő ‚haladás' történetileg is a legszorosabban összefügg a modern tőkés fejlődéssel. A modern kapitalista üzem lehetőleg mindenekelőtt a kalkulációra épül. Létezéséhez olyan jogrendre és közigazgatásra van szüksége, melyek működését, legalábbis elvben, ugyanolyan szilárd, általános normák alapján lehet racionálisan kikalkulálni, mint egy gép előzetesen várható teljesítményét. A modern kapitalista üzem . . . éppúgy nem elégedhet meg a bíró egyes esetekben való, méltányossági alapokon nyugvó vagy más irracionális jogkeresési utakat és elveket követő jogszolgáltatásával (amit a népszerű szóhasználat ‚kádi-igazságszolgáltatásnak' nevez) mint a patriarkális, saját kénye-kedvét követő, egyebekben pedig szent és sérthetetlen, de irracionális tradíciók alapján cselekvő igazgatással, amellyel a mai Ázsiában intézik, és az egykori Nyugat teokratikus vagy patrimoniális uralmi rendszereiben intézték az ügyeket."

A gondolatmenetet a racionális gazdálkodás és a formális jogon alapuló racionális igazgatás összefüggéséről így fejezi be: „. . .Ami a modern kapitalizmust illetően a kapitalista szerzés ősrégi formáival szemben sajátosan új: a munkának a racionális technika alapján való szigorúan racionális szervezettsége, ez soha nem jött létre még, és nem is jöhetett létre ilyen jellegű, irracionális megalapozású államszervezetben. Mert akkor a modern üzemformák, állótőkéjükkel és egzakt kalkulációikkal túlságosan érzékenyek a jog és a közigazgatás irracionalitásaival szemben. És így csak ott jöhetnek létre, ahol . . . mint a bürokratikus állam racionális törvényei közt a bíró többé-kevésbé nem egyéb paragrafus-automatánál, amelybe felül az aktákat, a megfelelő költségekkel és illetékkel egyetemben be kell csak dobni, és azután alul kiköpi — a többé-kevésbé helytálló indokolásokon alapuló — ítéletet, melynek funkcionálása tehát legalábbis nagyjából-egészéből kikalkulálható."[33]

A „modern jogi tárgyiságnak ezt a sajátos struktúráját", azt ugyanis, hogy „szisztematikus kategóriái segítségével a jogszabályozás mindenre kiterjedő általánosságát" első ízben lehetett létrehozni, hogy a kapitalizmus kialakulásával az „élet valamennyi jogi szabályozásának racionális rendszerezése jön létre" a jogtörténeti-jogelméleti irodalom Lukács György Weber elemzései

[33] Max Weber: „Gesammelte politische Schriften", München 1921, 140—142.

segítségével nyilvánvaló összefüggésbe hozta a gazdasági életben uralkodó formális racionalitással.[34]

A közigazgatástörténeti-közigazgatáselméleti irodalom azonban a modern szakigazgatás kérdéskörének tárgyalásakor többnyire beérte azzal, hogy felsorolja azokat a bürokratikus szakigazgatásra legjellemzőbb jegyeket, amelyeket Weber a „Gazdaság és társadalom"-ban összegez: úgymint a hatáskör elve, a kinevezés elve, a szakképzettség szükségessége stb.[35] Pedig ebben az összegezésben is szerepel egy olyan elem, amelynek döntő jelentősége Max Webernél mind a „Gazdaság és társadalom"-ból, mind egyéb államszociológiai munkáiból kiderül. „A racionális típusnál (ui. — uralmi — *Sz. A.*) az elv az igazgatási testület s az igazgatási és termelési eszközök teljes szétválasztása."[36] Majd később, a modern bürokrácia egyéb vonatkozásban többször idézett tízpontos összefoglaló felsorolása egyik elemeként Weber ismét megemlíti, hogy a személyileg szabad hivatalnokok „az ‚igazgatási eszközöktől tökéletesen mentesen' és hivatali állásuk tulajdonbavétele nélkül működnek."[37]

A modern kapitalista bürokráciában tehát a hivatalnokok éppúgy el vannak választva az igazgatás dologi eszközeitől, mint ahogy a tőkés üzemben a munkások el vannak választva a termelési eszközöktől. A *személyileg szabad hivatalnokoknak az igazgatási eszközöktől való elválasztása éppúgy előfeltétele a modern racionális szakigazgatás kialakulásának, mint ahogy a gazdasági életben kibontakozó formális racionalitás történelmi előfeltételét a személyileg szabad munkásoknak a termelési eszközöktől való elszakítása képezte.* Az igazgatási üzemben dolgozó hivatalnok éppúgy kettős értelemben szabad ember, mint a kapitalista üzemben dolgozó munkás. *A modern racionális szakigazgatás kialakulásának e döntő momentuma azonban csak akkor ragadható meg, ha a weberi elemzéshez hasonlóan a gazdasági formát és az igazgatási típust együttesen, szerkezeti összefüggéseikben elemezzük.*

„Valamennyi állami berendezkedést két csoportra oszthatjuk aszerint, hogy azoknak az embereknek — hivatalnokoknak vagy bármi másoknak — a testülete, akik engedelmességére az erőhatalom birtokosának feltétlenül számítania kell, az alapelv értelmében s a j á t m a g a birtokolja-e az igazgatási eszközöket — legyenek azok pénz, épületek, hadianyag, kocsipark, lovak vagy bármi más —, *vagy pedig az igazgatási testület ‚el van választva' az igazgatás eszközeitől, pontosan abban az értelemben, mint ma az alkalmazott és a proletár a tőkésüzemben ‚el van választva' a dologi termelési eszközöktől.* Vagy az a helyzet, hogy a hatalom birtokosa a s a j á t kezében tartja az igazgatást és a saját szervezésében ü z e m e l t e t i, s az igazgatást az ő személyes szolgái és alkalmazott hivatalnokai vagy személyes kegyencei és bizalmasai bonyolítják le, akik az üzemelés dologi eszközeinek nem tulajdonosai — nem saját jogú birtokosai —, hanem az úr vezényli őket az eszközökhöz, vagy pedig ennek az ellenkezője. A múlt valamennyi igazgatási szervezetét besorolhatjuk e két változat valamelyikébe."[38] (Az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.*)

[34] Vö. különösen Peschka Vilmos: „Max Weber jogszociológiája", i. m., Varga Csaba: „Racionalitás és jogkodifikáció, i. m.

[35] Max Weber: „Gazdaság és társadalom", 76.

[36] I. m. 75.

[37] I. m. 76.

[38] Max Weber: „Állam, politika, tudomány", 383.

A modern állam fogalmához lényegesen hozzátartozik tehát Weber szerint, hogy abban hiánytalanul megvalósul az igazgatási testület, azaz az igazgatási hivatalnokok és igazgatási dolgozók elválasztása a dologi eszközöktől.

A tőkésüzemben és az államigazgatásban megvalósuló racionalitás-elv az élet egyre több területét ragadja meg egymás után: a pénz-, hitelgazdálkodást, a hírközlést, a tömegkommunikációt, a katonaság rendszerét, az iskolarendszert, de e folyamat eredményeként értékelhető a növekvő urbanizáció jelensége is.

Ennek az „alul ható" racionalitásnak megfelel egy „felül ható" racionalizáció,[39] amelyet Weber *szekularizációnak* nevezett és amely a hagyományon alapuló kötelező érvényű uralomlegitimáció, valamint a szintén hagyományon alapuló kötelező érvényű értékorientációk, világértelmezések, világképek érvényességének megszűnésével egyidejű. A világ „feloldódott a varázs alól" (Entzauberung der Welt), a világban uralkodó értékek harca elvesztette korábbi vallásos, mitikus mezét. Az értékek azonban *csak* mint kétségbevonhatatlan tradíció, mint mítosz, mint vallás vesztették el érvényüket és hatalmukat, *de* továbbra is élnek, mint az individuum megszüntethetetlen hitvilágának tárgyai. Emberi mivoltunkkal ugyanis adott az *értékválasztás kötelessége*, amelyről nem mondhatunk le úgy, hogy egyszersmind emberi méltóságunkról le ne mondanánk. (Webernél az értékválasztás azért hit-kérdés, mert szerinte az csak a racionális alátámasztást nélkülöző individuális döntés eredménye lehet.)[40]

A GAZDASÁGI ÉLETRE JELLEMZŐ FORMÁLIS RACIONALITÁS

A gazdasági életben uralkodó formális racionalitás általános vonásai azonosak azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a formális és materiális racionalitás megkülönböztetésekor, majd a specifikusan Nyugat-Európára jellemző racionalitás weberi koncepciójának interpretálásakor előlegeztünk.

Az elemzés ezek után a gazdasági élet területén megnyilvánuló formális racionalitás *sajátosságainak* kibontására korlátozódik.

Weber a tőkés gazdaságban érvényesülő formális racionalitást egy szemléletes, többször visszatérő szembeállításból, az ún. racionális kapitalizmus és az irracionális kapitalizmus — esetenként a kalandor kapitalizmus szófordulatot használja — ellentétéből bontja ki. E szembeállítás azon túl, hogy szemléletes, azt a funkciót is betölti, hogy Weber világossá tegye, hogy egy *meghatározott gazdálkodási típushoz* fűzze a kapitalizmus fennállását. Míg a korábbi és korabeli közgazdaságtan a kapitalista formációt az árucsere kialakulásával egyidejűnek tartotta, Weber éles határvonalat húz az árucsere megléte és a kapitalizmus kialakulása közé. „A kíméletlen, belsőleg semmiféle normát nem ismerő vagyonszerzéssel minden történelmi korban találkozunk, ahol és amikor az ilyesmi egyáltalán lehetséges volt. . . A kapitalista vagyonszerzés mint ‚kaland' minden olyan gazdasági rendben természetes volt, amely ismerte a pénzalakban levő vagyontárgyakat, és lehetőséget nyújtott ezek hasznot hajtó felhasználásához . . . ‚kapitalizmus előttin' itt azt értjük, hogy a racionális *üzem-*

[39] Vö.: Jürgen Habermas, i. m. 71.

[40] E weberi koncepciót már kritikailag elemeztük akkor, amikor Webernek az emberi értékek partikularitásának egyenlőségéről vallott nézetét elemeztük.

szerű tőkefelhasználás és a racionális kapitalista m u n k aszervezet még nem volt uralkodó erő a gazdasági cselekvés irányításában."[41]

Weber a kapitalizmus kialakulásának feltételeit a „Gazdaságtörténet" c. tanulmánykötetében foglalta össze. E munkában összegzett koncepcióját azért szükséges később különösen hangsúlyoznunk, mivel még ma is születnek olyan téves interpretációk, amely szerint a „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme" c. tanulmányt a marxi eredeti tőkefelhalmozás elméletének direkt kritikájaként is felfoghatjuk.[42] A „Protestáns etika" c. munkában nem arról van szó, hogy Weber szerint a protestáns etika szülte volna a kapitalizmust. Webernek e tanulmányához írt előszava világossá is teszi, hogy a kapitalizmus kialakulását Weber nem a protestáns etikához köti. A „Protestáns etiká"-ban, amennyiben Weber a protestanizmust mint vallást elemzi, arra keresi a választ, hogy az *egyéni életvitel* milyen módja az, amely lehetővé teszi egyáltalán, hogy az individuum felé a gazdasági racionalizmus követelményei közvetítődjenek. Vagyis az *egyéni* életvitel, életmód mely *ideológiai elemei* azok, amelyek az előbb említett közvetítést elősegítik.

Weber tehát arra keresi a választ, hogy melyek azok az egyéni életvitelben megtalálható *még irracionális elemek* — aszkétizmus, lemondás, önfeláldozás —, amelyek egyáltalán lehetővé teszik, hogy az individuumok a racionális gazdasági intézmények működését akceptálni tudják. E gondolat egyáltalán nem idegen a marxizmustól. Olyannyira nem, hogy Engels a „Történelmi materializmusról" írott tanulmányában szintén elemzi a kálvinizmus és a kapitalizmus összefüggését. Marx a „Grundrissé"-ben A pénzről szóló fejezetben szintén kitér az angol puritanizmusnak és a holland protestantizmusnak a felhalmozó tevékenységgel való kapcsolatára. Marx meg is fogalmazza, hogy melyek azok az *egyéni* életvitelben található irracionális elemek, amelyek lehetővé teszik a „pénzcsinálásnak" mint a racionális piaci magatartásnak az individuum világába történő beépülését. „A pénzkultusznak megvan a maga aszketizmusa, lemondása, önfeláldozása — a takarékosság és mérsékletesség, a világi, enyésző

[41] Max Weber: „Gazdaság és társadalom", 319—320. A racionális és irracionális kapitalizmus szembeállítása a weberi életmű több helyén felmerül, így többek között az „Államszociológiá"-ban a merkantilista (monopolista-adóügyi) gazdaságpolitika — vagyis az „irracionális kapitalizmus" — és az államhatalomtól függetlenül, annak merkantilista-adóügyi politikája *mellett* kialakuló vállalkozói réteg gazdálkodásának — vagyis a racionális kapitalizmus — összevetése kapcsán: „Utoljára állt egymással harcban az irracionális és a racionális kapitalizmus; az a kapitalizmus, amely adóügyi és gyarmati esélyekre és állami monopóliumokra orientálódott, és az olyan p i a c i e s é l y e k r e o r i e n t á l ó d ó kapitalizmus, amelyeket a t ő k e automatikusan, belülről, a kereskedői teljesítmény önerejére támaszkodva szerez meg."

[42] Vö.: Bihari Mihály Peschka Vilmos könyvéről megjelent recenzióját, amelyre másodszor azért térek ki, mert e recenzió Max Weber értékelését is tartalmazza, véleményem szerint számos alapvető elméleti kérdésben hibásan. „A polgári szociológia — így Max Weber szociológiája is — természetesen más közgazdasági háttéren nyugszik, mint a marxi, sőt azzal kifejezetten vitatkozó közgazdasági háttér. *(Gondolunk különösen a „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme" című Weber műre, amit a marxi eredeti tőkefelhalmozás elméletének direkt kritikájaként is felfoghatunk.)*" (Kiemelés tőlem — *Sz. A.*) Bihari Mihály: Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája; „Jogtudományi Közlöny", 1976/9, 531. *Weber pontosan a kapitalizmus és a preformák gazdaságtörténeti-gazdaságelméleti megkülönböztetésében alapvetően azonos álláspontot volt Marxszal. Ebből következnek azok a párhuzamos gondolatok a weberi és marxi életműben, mint pl. az, hogy a szerzésre és szükségletfedezésre szolgáló gazdálkodás megkülönböztetése megfelel Marxnál a használati érték termelésére és a csereérték termelésére orientált gazdálkodás elhatárolásának stb.* A marxi és a weberi gazdaságelmélet összevetésére később külön tanulmányban térünk ki.

és múlandó élvezeteknek a megvetése, az ö r ö k kincs hajhászása. *Innen ered az angol puritanizmus vagy akár a holland protestantizmus összefüggése a pénzcsinálással.*"[43] (Aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.*)

Weber a „Gazdaságszociológia" c. munkájában pedig a kapitalizmus kialakulását eredményező társadalmi tényezők mindegyikét — tudományos precizitáshoz hűen — magyarázó megjegyzéssel látja el, most azonban elégedjünk meg az ismérvek felsorolásával:

1. Az összes tárgyi termelési eszköz szabad tulajdonba való vétele
2. Szabad piac
3. Racionális — kiszámítható és mechanizált technika
4. Racionális, vagyis kiszámítható jog és közigazgatás
5. Szabad munka; vagyis hogy a jogilag szabad emberek gazdasági kényszerből munkaerejüket a piacon szabadon eladják
6. A gazdasági élet piacivá alakulása; a szükségletek fedezésében a piaci lehetőségekre és a rentabilitásra való kizárólagos orientálódás.[44]

Az előfeltételek felsorolása után szükségszerűen adódik a kérdés: mi a kapitalizmus tulajdonképpeni specifikuma? „...a kapitalizmus azonos a n y e r e s é g r e való törekvéssel a folytonos, racionális-kapitalisztikus üzemben, tehát a mindig m e g ú j u l ó nyereségre, a ‚jövedelmezőségre' való törekvéssel."[45]

A definíció két döntő elemet tartalmaz, úgymint a *folytonos racionális üzem* és a *megújuló nyereség* fogalmát. Weber e két kategória további történelmi-fogalmi pontosítását végzi el, amikor kimondja, hogy a folytonos racionális üzem történelmileg feltételezi *a magánháztartás és az üzletszerű gazdálkodás, az üzleti tőke és a személyes vagyon elválását*, elkülönítését. E fogalmi-történelmi precizitás azért szükséges, mivel haszonra dolgozó üzemek voltak már a kapitalizmus előtt is, ilyenek voltak a fejedelmi vagy földesúri nagy háztartások, az ún. „oikoszok" is, csakhogy ezekben az egységekben még nem ment végbe a magánháztartás és üzletszerű gazdálkodás elkülönülése.

Más irányú elhatárolást végez Weber, amikor a mindig „megújuló nyereségre való törekvést" a kapitalizmus esetén a *csereesélyek* kihasználásához köti, vagyis a profitszerzést az *árszabályozó piac* mechanizmusával kapcsolja össze. Így nem kapitalisztikus az a gazdasági ténykedés, amikor a haszonszerzés alapja pl. a politikai hatalmaskodás, a háborúskodás stb.

E kétirányú elhatárolás után fejti ki, hogy a kapitalizmusban a mindig megújuló nyereségre való törekvés *racionális esélyeit* a *racionális, üzemszerű tőkefelhasználás* és a *racionális munkaszervezet* biztosítja. „A nyugati kapitalizmus mindezen különleges sajátosságai azonban mai jelentőségükre csupán

[43] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, Kossuth, Budapest 1972, 139. A korábban említett Engels-tanulmány először a „Szocializmus fejlődése" angol kiadásának bevezetőjeként jelent meg. Vö. MEM 20, Kossuth, Budapest 1963, 597—600.

[44] Kemény István a „Gazdaság és társadalom" magyar nyelvű kiadásához írt előszavában idézi és elemzi a kapitalizmus kibontakozására vonatkozó weberi koncepciót. Vö.: Kemény István: Előszó Gazdaság és társadalom, 32—33. Kemény István összegezésének alapja Max Weber: „Wirtschaftsgeschichte", München—Lipcse 1924, 348.

[45] Max Weber: „Protestáns etika. . .", 10.

a kapitalista munkaszervezettel való összefüggésük által tettek szert."[46]

Hogyan jellemzi továbbá Weber a racionális üzemszerű tőkefelhasználást, valamint a racionális munkaszervezetet? „... Sombart helyesen állítja szembe a kézműves személyhez kötött ‚készségeit' és ipari titkait a tudományosan objektivált modern technikával." Majd később: „Többen — például Sombart, sokszor igen szerencsés és hatásos fejtegetésekben — a ‚gazdasági racionalizmusban' jelölték meg az egész modern gazdasági élet alapmotívumát. És kétségkívül joggal, ha ezen a munka termelékenységnek azt a fokozását értjük, amely *a termelési folyamat tudományos szempontok szerint való részekre bontásával* megszüntette a termelésnek az emberi egyén természettől adott ‚szervi' korlátaihoz való kötöttségét."[47] (Az aláhúzott kiemelés tőlem — *Sz. A.)*

Az a munkamegosztás, amellyel Weber a kapitalizmus termelését jellemzi, a *gépi nagyiparban megvalósult dezantropomorfizált munkamegosztás*, amelyben a korábban egységes munkafolyamat részekre bontásakor már nem kell tekintettel lenni az ember *esetleges* készségeire, képességeire, tapasztalatszerű jártasságára; a munkafolyamat részekre bontásakor a munkafolyamat *objektív* tulajdonságaiból kibontott *tudományos szempontok* a mérvadók.

A Weber elemezte kapitalizmus-képnek most már nemcsak előnyei, de hátrányai is kibonthatók. Érdeme az, hogy felismerte, hogy a *kapitalizmus a termelés tárgyi és személyi feltételeinek elválásához, a kettős értelemben szabad bérmunka kialakulásához kötött.* Hátránya ugyanakkor, hogy Weber a szabad bérmunka és tőke közötti tevékenységcserének a *modern kapitalizmusra* jellemző típusával azonosította a kapitalizmust általában. A racionalitás korábban kibontott jegyei csupán a kapitalizmusnak a *gépi nagyiparban* megvalósuló *technikai munkamegosztására* jellemző.[48]

A *modern* kapitalizmusra jellemző sajátos racionalitás problémája Marx fő munkájában, a „Tőké"-ben is központi. Marx, amikor különbséget tesz a *formális* és *tartalmi tőkeviszony* között, vagy amikor szembeállítja — más terminológiában kifejtve — *a munka tőkének való reális alávetését, a munka tőkének való formális alávetésével*, a megkülönböztetések mögött mindig a modern kapitalizmusra sajátos *racionalitás* kibontása áll, amelynek érdeme többek között a weberi elemzésekkel szemben a probléma sokkal *történetibb* megközelítése.

A formális tőkeviszony vagy a munka tőkének való formális alávetése a tőke és szabad bérmunka kialakulásával egyidejű. „Formális tőkeviszony" ez azért; mert a tőkeviszony még nem forradalmasította a termelést, a *termelési módot*, a termelés technikai-technológiai alapját.[49] A tőkeviszony még egy vele *nem adekvát* technikai, technológiai bázison (kézműszerű tevékenységen)

[46] Max Weber: „Protestáns etika. . .", 12.

[47] Max Weber: „Gazdaság és társadalom", 323 és 33.

[48] A műhelyen belüli munkamegosztás fejlődéséről, ennek a munkamegosztás-formának két történelmi típusáról a „manufaktúraszerű" és a „technikai" munkamegosztás különbségéről vö. Bertalan László „Tudomány és munkafolyamat" c. tanulmányát „A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései" c. tanulmánykötetben, MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Bp. 1974, 101—132.

[49] Marx, amikor a műhelyen belüli munkamegosztás fejlődésének elemzésekor a termelési mód fogalmát használja, akkor e kategória nem a társadalmi formáció fogalmával azonos. A termelési mód ezekben az esetekben a termelési módozatot jelenti, azt, *ahogyan* termelnek, vagyis nem más, mint a termelés *technikai-technológiai* **alapja.**

alakul ki, és csupán a *lehetőséget* teremti meg a termelési mód technikai-technológiai alapzatának forradalmasításához. Azzal ugyanis, hogy a munkafolyamat a *tőke parancsnoksága* alá kerül, hogy egy tőkés több — a tradíciók, a céhtörvények által nem korlátozott számú — munkást alkalmaz, még csak lehetővé válik a munka társadalmasulása, a valóban társadalmi termelés.[50]

A kérdés kibontható a „Tőke" I. kötetéből is, de az elemzés számos pontja az I. köteten túl az első kötetben meg nem jelent, de az első kötet összefoglalására szánt fejezetre támaszkodik, amelyből korábban már idéztünk.

„A kézműves üzemnek tőkés üzemmé való pusztán formai átváltozása, amelyben a technológiai folyamat eleinte még ugyanaz marad"[51] csak a termelésnek azokat a korlátait szünteti meg, amelyek a kézműves üzem számára *adottak, hagyományozottak*, pl. a „rendhez illő létezés", a céhkötelékek, a készen talált fogyasztás és az ezekhez a tényezőkhöz tapadó politikai-társadalmi kötelékek stb. Ugyanakkor a még kézműves technológiai alapon létrejött tőkés üzem termelésének egyetlen orientációs szempontja már a *csereérték*, az idegen munka elsajátításán alapuló értéktöbblet-termelés. A termelés egyetlen korlátja csupán a *„termelési mód"*, amely még *„kézműves termelési mód"* és még nem *„tőkés termelési mód"*. A „Tőke" I. kötetében elemzett munkaszervezettípusok fejlődéstörténete — az egyszerű kooperáció, a manufaktúraszerű munkamegosztásnak megfelelő, majd a technikai munkamegosztásnak megfelelő munkaszervezet — tulajdonképpen a *kézművesség korlátai* vedlésfolyamatának bemutatását képezi. Természetesen a munkaszervezet dezantropomorf szerkezete szorosan összefügg a hajtóerő, valamint a szerszámhasználat terén végbemenő dezantropomorfizációval. E fejtegetések lényege az, hogy milyen módon szűnik meg a munkamegosztás fejlődésével az az ellentmondás, amely a termelés a termelésért, a csereérték mint öncél *vasszükségszerűsége* és az emberi képességek, adottságok *esetlegessége* között fennáll.

„A *‚termelés a termelésért'* — a termelés mint öncél —, igaz, bekövetkezik már a *munka formális alávetésével a tőkének*, mihelyt egyáltalában a termelés közvetlen céljává válik az, hogy a *lehető legnagyobb és a lehető legtöbb értéktöbbletet termeljék*, mihelyt egyáltalában a termék csereértéke válik a döntő céllá. De ez a tőkeviszonyban *immanens* tendencia *adekvát módon* csak akkor *realizálódik* — és válik maga is szükséges feltétellé, technológiailag is —, mihelyt kifejlődött a *sajátosan tőkés termelési mód és vele a munka reális alávetése a tőkének.*"[52]

A sajátosan tőkés termelési mód, azaz a munka tőkének való reális alávetése mindazoknak az akadályoknak a félretolását jelenti az öncélúvá vált termelés, az öncélúvá vált *csereérték-termelés* útjából, amelyek a munkafolyamat korábbi *antropomorf jellegéből* szükségszerűen adódtak. *A gépi nagyipar kialakulása, amely a munkafolyamat antropomorf jellegéből adódó minden aka-*

[50] Vö. Marx elemzését az egyszerű kooperációról: „Magára a t e r m e l é s i m ó d r a nézve a m a n u f a k t ú r a kezdetben például alig különbözik másban a céhes kézművességtől, mint az egyazon tőke által egyidejűleg foglalkoztatott munkások nagyobb számában. A céhmester műhelye csak kibővült. A különbség tehát először pusztán mennyiségi." Marx: A tőke, I; MEM 23, Kossuth, Budapest 1967, 302.

[51] Marx: A közvetlen termelési folyamat eredményei; „Magyar Filozófiai Szemle", 1966/6, 991.

[52] Marx: A közvetlen termelési folyamat eredményei, i. m. 995.

dályt megszüntetett (a szerszámhasználat, majd a hajtóerő, majd a munkaszervezet szintjén), teremtette meg a tőkés termelés adekvát termelési módját.[53]

A gépi nagyipar a különböző szinteken végrehajtott dezantropomorfizációval (hajtóerő, szerszámhasználat, munkaszervezet) lehetővé tette a *tudomány technikai alkalmazását*, életre hívta azt a sajátos racionalitás-típust, amelyet Weber a gazdaság formális racionalitásának nevez.

A munka reális alávetésekor létrejövő *formális racionalitás* elemzése Marxnál: „A munka *társadalmi* termelőerői, vagyis a közvetlenül *társadalmi*, társadalmasult (közös) munka termelőerői — a kooperáció, a műhelyen belüli munkamegosztás révén, a *gépi berendezés* alkalmazása révén, és egyáltalában a termelési folyamatnak a természettudomány, a mechanika, a kémia stb. meghatározott célokra való tudatos *alkalmazásává* történő átváltoztatása révén, technológia stb. révén —, éppúgy mint a mindezeknek megfelelő *nagy szinten folyó munkák* stb. (csak ez a társadalmasult munka képes az emberi fejlődés *általános* termékeit, mint a matematikát stb. a közvetlen termelési folyamatra alkalmazni, mint ahogy másrészt a tudományok fejlődése előfeltételezi az anyagi termelési folyamat egy meghatározott szintjét) az egyedek stb. többé kevésbé elszigetelt munkájával ellentétben a *társadalmasult munka* termelőerejének ez a fejlődése, és vele a *tudománynak*, a társadalmi fejlődés ezen *általános* termékének a *közvetlen termelési folyamatra* való *alkalmazása* — mindez, mint a *tőke termelőereje*, nem mint a munka termelőereje jelentkezik, vagy csak mint a tőkével azonos munka termelőereje, s mindenesetre nem mint az egyes munkásnak vagy a termelési folyamatban kombinált munkásoknak a termelőereje."[54]

A tudomány státusa megváltozásának elemzése a „Tőké"-ben: „Az összfolyamatot itt (ti. a gépi nagyipar esetén — *Sz. A.*) *objektíven*, önmagában és önmagáért tekintik, összetevő szakaszaiban elemzik, és minden részfolyamat elvégzésének és a különböző részfolyamatok összekapcsolásának kérdését a mechanika, a kémia stb. technikai alkalmazása révén oldják meg..."[55]

A marxi és weberi Nyugat-Európára jellemző racionalitás-elemzés összehasonlítása előtt — az értékelés mélyebbé, használhatóbbá tétele érdekében — érdemesnek tűnik visszatérni a „racionális gazdálkodás" weberi alapkategóriáinak további kibontására.

A racionális nyugati gazdaság Weber szerint nem szükségletekre, hanem a mindig megújuló nyereségre, s z e r z é s r e (Erwerben) irányuló gazdálkodás.[56] (A racionális gazdasági szerzésnek velejárója Weber szerint a pénzelszámolás — a pénzben történő elszámolás/számítás — (Geldrechnung) egy tipikus, különleges formája, a tőkeszámítás (Kapitalrechnung)).

[53] „A formális alávetés általános jellegzetessége megmarad (ui. a reális alávetés esetén — *Sz. A.*) — vagyis a m u n k a f o l y a m a t — bármilyen módon űzik is technológiailag — közvetlen alárendelése a tőkének. De ezen a bázison egy technológiailag és egyébként sajátos, a m u n k a f o l y a m a t r e á l i s t e r m é s z e t é t é s r e á l i s f e l t é t e l e i t á t v á l t o z t a t ó t e r m e l é s i m ó d — t ő k é s t e r m e l é s i m ó d emelkedik. Csak mihelyt ez bekövetkezik, megy végbe a m u n k a r e á l i s a l á v e t é s e a t ő k é n e k." Marx i. m. 993—994.

[54] Marx, i. m. 988—989.

[55] Marx: A tőke, I, 354.

[56] A szükségletfedező és a szerző gazdaság megkülönböztetése Webernél: „Gazdaság és társadalom", 126.

„A tőkeszámítás a nyereségesélyek és nyereségsikerek becslése és ellenőrzése egy olyan típusú összehasonlítás segítségével, amikor az összehasonlítás egyik oldalán az összes a termelés kezdetekor meglevő nyereségszerzésre szolgáló javak; a másik oldalon pedig a termelés lezártakor (egy gazdálkodási periódus lezártakor) meglevő összes eredmény, javak állnak. Egy megújuló nyereségre törekvő üzem esetén a tőkeszámítás a mérleg kezdetekor és lezárásakor adódó javak összehasonlításából áll."[57]

A gazdasági életben uralkodó formális racionalitás alapkategóriája és legtöbbet elemzett fogalma a *rentabilitás.*

„A rentabilitás jelenti (racionális esetet tételezve)

1. a vállalkozó rendelkezései által egy periódusban elérendő nyereséget, amelyet az előkalkuláció lehetségesnek ítél és ezért kitűz;

2. az utókalkuláció által egy periódusban ténylegesen elért rendelkezésre álló nyereséget, amelyet nem úgy értek el, hogy a vállalkozó további rentabilitás-esélyét megsértették volna — amelyet a szokásos módon százalékban fejeznek ki, a nyereség és a kezdő tőke viszonyszámában."

Majd később: „A rentabilitás olyan fogalom, amely minden — az üzleti-számítási technika eszközeivel — *kikalkulálható* szerzési tevékenységre alkalmazható."[58]

A számítási technika segítségével kikalkulálható — a példák Webertől származnak — pl. az, hogy meghatározott számú munkást „rentábilis" a termelésbe beállítani vagy meghatározott gépet, vagy pl., hogy milyen időközönként „rentábilis" munkaszüneteket beiktatni a termelésbe stb.

Weber a racionális gazdálkodás alapfogalmainak kibontásakor felismeri azokat a lehetséges társadalmi konfliktusokat, amelyek a mennyiségre (rentabilitásra, nyereségre, csereértékre) orientálódott gazdálkodás szükségszerű velejárói.

„Minden racionális pénzszámítás (Geldrechnung), éppen ezért minden tőkeszámítás (Kapitalrechnung) a piaci gazdálkodás esetén áresélyekre orientálódik, amely ár a piacon érdekharc (ár- és konkurrenciaharc) és érdek-kompromisszum közvetítésével képződik... A tőkeszámítás, annak formálisan racionális alakjában ezért előfeltételezi *az emberek harcát emberek ellen.*"[59]

Az emberek harca emberek ellen azonban nemcsak a termelők harca termelők ellen, hanem a termelők harca a fogyasztók ellen is. „Az áresélyekre és rentabilitásra orientált gazdaság feltételezi, hogy

1. a termelés számára azok a piacrareflektált momentumok közötti különbségek lesznek mérvadók, amelyek azok részéről érik a termelőt, akik pénzzel vagy pénzzel ekvivalens javakkal rendelkeznek — amennyiben ezek a reflexiókból kiolvasott szükségletek nyereséggel végződő termeléssel kielégíthetők: tehát csak a ‚vásárlóképes' szükséglet lesz kielégítve, és csak azt lehet kielégíteni. Ez továbbá azt feltételezi:

2. hogy az a kérdés, hogy mely *szükséglet* lesz javak előállításával kielégítve, egyáltalában véve függ a termelés rentabilitásától, amely a maga részéről nyilvánvalóan csak *formálisan racionális* kategória és éppen ezért *materiális*

[57] Max Weber: „Wirtschaft und Gesellschaft", 48.
[58] I. m. 51.
[59] I. m. 49.

posztulátumokkal szemben teljesen közönyös, ha csak nem képes (ti. valamely materiális posztulátum — *Sz. A.)* a *vásárlóerő* formájában a piacon megjelenni."[60] E gondolatsorok főbb fogalmi csomópontja és logikai menete a következő volt: a tőkeszámításra alapozott gazdaság, rentabilitás, pénzben történő elszámolás, szabadpiac, ár (vagyis az árszabályozó piac), végül a vásárlóerő formájában megjelenő szükséglet.

A tőkés típusú formális racionalitás esetén az emberi szükséglet kielégítése olyan kategóriáknak rendelődik alá, mint a rentabilitás, a vásárlóerő, a fogyasztóképes kereslet — így a termelés nem vehet figyelembe egy vásárlóerő formájában még meg nem levő, de már *racionális emberi szükségletet.*

A vállalkozók (tőkések) és a bérmunkások között lehetséges konfliktusok kibontása szinte teljesen hiányzik Weber főművéből. Még a rentabilitás fogalmának meghatározásakor sem elemzi azokat a lehetséges kollíziókat, amelyek pedig már a definícióban is szükségszerűen bennerejlenek, pl. az emberi munka gépi „munkával" való felváltása egy nyereségre összpontosított tőkésüzemben csak akkor történik, ha a gép *munkaerőt szabadít fel,* de például a munkatípus emberhez méltatlansága — mivel materiális posztulátum — nem lehet mérvadó több más szempont mellett a megújuló nyereségre törekvő tőkésüzem számára.

A totális árutermelés keretei között, amikor tehát a munkaerő is áruvá válik, gépet alkalmazni munkás helyett csak akkor rentábilis, racionális, *ha azonos* csereértékű munkaerőárut és gépárut tételezve, nagyobb mérvű használati érték termelése érhető el gép alkalmazása révén. A kollízió forrása ugyanezért tehát az, hogy totális árutermeléskor a csereértékre irányuló gazdasági motívum[61] nemcsak az emberi tevékenység termékeire vonatkozik, hanem a munkaerőre, a munkaképességre mint árura is.

A weberi és a marxi kapitalizmus-koncepció néhány elemének felvázolása után nyilvánvalóan adódik a gazdasági racionalitás marxi és weberi elemzésének összehasonlítása, értékelése.

A FORMÁLIS RACIONALITÁS KÜLÖNÖS TÁRSADALMI FORMAMEGHATÁROZOTTSÁGA

Weber, amikor a gazdasági racionalitás értékmentes jellemzését akarta megadni, a kifejtéskor valójában a *formális ráció* értékmentes fogalmából *(tudomány technikai alkalmazása szakemberek révén)* nem dedukálható, abban benne nem rejlő momentumok kerültek elemzésébe.[62]

1. A gazdálkodás *magántőkés* gazdaság keretei között megy végbe. Az emberi szükségletek kielégítése — a gazdálkodás szükségképpeni végcélja — az *egyes* magángazdálkodó vállalatok *kikalkulált nyereségesélye* szerint történik.

A második pont tulajdonképpen az első pontban benne rejlik, annak előfeltételét képezi.

2. A termelés tárgyi és személyi feltételei el vannak választva, a kettős értelemben vett *szabad munka* örökké szükségszerű és nem átmeneti történelmi velejárója a formális racionalitásnak.

[60] I. m. 50.

[61] A csereérték marxi kategóriájának elemzéséhez vö.: Papp Zsolt: Magánérdek, osztályérdek és közvetítő mechanizmusaik; „Szociológia", 1974/4., különösen 491—497.

[62] Vö. Marcuse: „Kultur und Gesellschaft", különösen 125—126.

Weber az ökonómiai racionalitást tehát az *ökonómiai rácio egy meghatározott történelmi formájához*, a kapitalista racionalitáshoz köti. Ezért Weber értékmentes szociológiájának és tudatosan világnézeti töltésű politikai írásainak radikális szétválasztása valójában általa sem megvalósított — mert nem megvalósítható — követelmény.

Weber, amikor a *formális rációt* végső soron mint *kapitalista rációt* definiálta, az értékmentes definícióba — szükségszerűen — materiális elemek keveredtek (pl. magángazdaság, tőkésüzem, tőke, szabad bérmunka stb.). Politikai szociológiai írásaiban — bevallottan — számos helyen megfogalmazta tulajdonképpeni törekvését: „Célom azt megmutatni, hogy az ész fogalma (ti. a nyugati, formális rációé — *Sz. A.)* végül mégiscsak annak eredetétől marad függőségben."[63]

Vagyis Weber szerint nemcsak arról van szó, hogy a formális racionalitás a nyugat-európai kapitalizmuson kívül korábban nem jött létre a történelemben sehol, hanem arról is, hogy fennmaradása is a tőkés formációhoz, annak „materiálisan adott" feltételeihez kötődik.

A formális racionalitás kategóriája — kritikai észrevételeinket természetesen szem előtt tartva — *értelmes absztrakció*, amely a gazdasági élet formaváltozásának reális elemére irányul. A kategóriát alkalmazhatóvá lehet tenni, ha „materiálisan adott" történelmi-társadalmi kontextusba helyezzük, ha nem tekintünk el az alapvető termelési viszonyok, érintkezési viszonyok összefüggésétől, alapvető determinatív funkciójától.

A marxi modern kapitalizmus elemzés ezzel a történelmi megközelítéssel gazdagabb. *A modern kapitalizmusban kialakult formális racionalitás a tőkeviszony módosult, fejlődő formája, amelyben a munka reális alávetése a tőkének megtörténik.* Ezzel a történelem folyamán egy *sajátos típusú racionalizálás* megy végbe, nem pedig *racionalizálás általában.* Az a racionalitás, amelyet Weber elemez, azonos a racionális tudományt, racionális technikát, racionális munkaszervezetet *tőkeként* hasznosító, formális racionalitással.

A tőkének való *reális* alávetés ez, mert a *tudomány termelőereje* és a társadalmasult munka termelőereje mint a *tőke* termelőereje jelenik meg.

„A t u d o m á n y, mint a társadalmi fejlődés általános szellemi terméke, itt éppúgy a tőkébe közvetlenül bekebelezettként jelenik meg (tudományként való alkalmazása elválasztva az egyes munkások tudásától és képességétől az anyagi termelési folyamatra), és a társadalom általános fejlődése — mivel a tőke aknázza ki a munkával szemben, a tőke termelőerejeként hat a munkával szemben — mint a t ő k e f e j l ő d é s e jelenik meg, annál is inkább, mert a nagy többség szempontjából ezzel tart lépést a m u n k a k é p e s s é g k i ü r e s e d é s e."[64]

A weberi kapitalizmus-képben (valamint a Marx elemezte tőkés gépi nagyiparban) a tőkés „kétszeresen okos kincsgyűjtő": nemcsak azért, mert pénzét újra és újra a forgalomba dobja, hanem azért is, mert tőkéje most már nem általában a holt munka uralma az élő munka felett, hanem egy *racionális szervezetté* dagadt, racionálisan működő (a tudomány, a technika eredményeit magába szippantó-kisajátító), tehát *racionális apparátussal* kiegészített holt munka uralma a minden termelőerejétől megfosztott, lemeztelenített, minden szubjektivitástól mint korláttól megszabadított élő munka felett.

[63] Vö.: Max Weber: „Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik", 502.
[64] „Magyar Filozófiai Szemle", 1966/6, 997.

Reális alávetés történik, mert nem az emberi munka termékeinek általában vett uralma valósul meg, hanem az élő munka „legfejlettebb formája", a társadalmasult munka termelőereje termékeinek tőkeként való uralma az élő munka felett.

„A tőkeviszonyban általában benne rejlő misztifikáció most sokkal tovább fejlődik, mint amennyire ez a munka csupán formális alávetésekor a tőkének történt és történhetett. Másrészt csak itt lép csattanósan előtérbe (sajátosan előtérbe) a tőkés termelés történelmi jelentősége is, éppen magának a közvetlen termelési folyamatnak az átalakítása és a munka társadalmi termelőerőinek a fejlődése révén."[65]

Max Weber szerint tehát a formális racionalitást a társadalomban a tőkés *magánüzemek* léte biztosítja. Már Weber is felismerte azt az ellentmondást, ami abból adódik, hogy a tőkés gazdaság racionalizmusa csak *elszigetelt* magánüzemek racionalitása, amelyben tehát a racionalitás és rentabilitás *nem a gazdasági élet egészéhez*, hanem csak az egyes üzemekhez kötődik. Így a tőkés racionalitás hordozóját nem a társadalmi egész képezi, hanem csak az elszigetelten gazdálkodó magánüzemek. Az egyes tőkésüzem termelésének tudományos-racionális megszervezése pedig nem garantálja az *egész* társadalom, az *egész* gazdasági élet racionális működését. A szabadpiacon alapuló liberális tőkés rendszerben a társadalmi totalitás a csupán alrendszerekként racionalizált társadalmi egységek *eredője*, hiszen a társadalmi totalitást a liberalizmus kivonja a racionális megszervezés-irányítás alól.

„A rációnak e z z e l a m a g á n o s í t á s á v a l a társadalom ésszerű felépítését megfosztják célt adó végétől."[66]

A liberális kapitalizmus a társadalmi racionalizálást az árszabályozó piac „emberek háta mögötti" irracionális mechanizmusaiba ágyazza. Weber világosan látta ezt az ellentmondást, azt ugyanis, hogy a szabadpiacon alapuló racionalizáció olyan társadalmi jelenség, amely az irracionalitást a premisszái között tartalmazza, mivel a szabadpiac működése a kiszámíthatóság és a kikalkulálhatóság szükségképpeni korlátját képezi. Weber ezeket a premisszákat következetesen végiggondolta, így egyrészt — már ekkor — érinti a *„szabályozott piacgazdaság"* problémáját, az állam szerepének jövőbeni megváltozását, azt a történelmi mozgást, amely a liberális-tőkés rendszer ellentmondásainak feloldására (a társadalmi egész irracionalitása, a magángazdaság racionalitása) az állami beavatkozás sajátos eszközeit hívja és fogja életre hívni. Másrészt már pusztán logikailag is következik e tételekből a totális tervgazdálkodás alternatívájának felvetése, mivel e gazdálkodási forma a formális racionalitás követelményét tekintve racionálisabb lehetne azáltal, hogy megszüntetné azokat az irracionális korlátokat, amelyek a formális racionalitás útjában állnak; úgymint a magángazdaságok különérdekét és konkurrenciaharcát, valamint a szabadpiac mechanizmusainak kiszámíthatatlanságát. Weber látta ezeket a kérdéseket, mégis elutasította a tervgazdálkodást.[67]

[65] I. m. 989.

[66] Marcuse, H.: Der Kampf gegen der Liberalismus in der totalitären Staatauffassung; „Kultur und Gesellschaft", I, 31.

[67] Vö, Max Weber „Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik kötetben az 1918-ban írt „Sozialismus" tanulmányát, 492—518., valamint a tervgazdálkodásról különösen a „Wirtschaft und Gesellschaft", I, 53—62.

Weber tervgazdálkodást elutasító értékelései két gondolatkör köré rendezhetők:

1. Véleménye szerint a *technológiai-technikai racionalitás* egyszer s mindenkorra feltételezi a termelés tárgyi és személyi feltételének elválasztását;

2. Weber szerint a gazdasági élet formális racionalitásának fenntartása feltételezi a társadalmi tevékenységcserében egy olyan racionális-objektív elszámolási rendszer fennállását, amelyet szerinte csak a *csereérték*, a tevékenységek *pénzben történő elszámolása* (Geldrechnung) biztosít. Vagyis szerinte a csereérték képezi a társadalmi tevékenységcseréhez szükséges tevékenységmérés-összehasonlítás olyan *ökonómiai bázisát*, amely mellett a gazdasági racionalitás fenntartható.

A marxista igényű baloldali szociológia — nem véletlenül — (Habermas, Marcuse) beérte azzal, hogy az első kérdést elemezte, azt ugyanis, hogy Weber szerint a modern ipari társadalomban a munkásoknak a termelési eszközöktől, a termelés dologi feltételeitől való elszakítása technikai-technológiai okokból szükségszerű. A modern kapitalizmus „civilizatórikus funkciói", technikai-gazdasági eredményei fenntartásához szükséges az *üzemen belüli munkafegyelem*. Az üzemen belüli *munkamegosztáshoz kapcsolódó munkafegyelem* pedig megköveteli a termelési eszközök individuális-személyes irányítását, ezen irányítási jogosítványok hatékony működését pedig Weber szerint a magángazdálkodás garantálja. Ezért került a tőketulajdon materiális jegye a formális racionalitás elemei közé. Weber maga is hangsúlyozza, hogy a tőkeviszony szükségszerűen termeli a dolgok uralmát az ember felett, valamint az eszközök uralmát a célok (vagyis a szükségletkielégítés) felett. Véleménye szerint azonban a gazdasági racionalitás döntő problémájában a szocializmus sem képes igazán új megoldásra: abban ugyanis, hogy a technikai racionalitás, a gazdasági növekedés érdekében a szocializmus sem szüntetheti meg a munka személyi és dologi feltételének elválasztottságát. Az a tény pedig, hogy az irányítási funkciók az üzemen belül elválnak a munkásoktól, alapjául és mintájául szolgál az irányítási funkciók *társadalmon* belüli elkülönüléséhez: az egyre fokozódó és kiteljesedő bürokratizálódáshoz.

A második gondolatkör centrálisabb problémát vet fel, így véleményünk szerint az első kérdés nem is képezi a weberi gazdaságelmélet társadalmi-történelmi előfeltételét, sokkal inkább a második probléma szükségszerű következményét: *a technikai racionalitás csak azért kapcsolódik Webernél a kapitalizmus létéhez, mivel a formális racionalitást magát a tőkeszámításhoz és az annak alapjául szolgáló pénzben történő elszámolási rendszer léthez köti.*

Mi képezi Weber szerint a fő ökonómiai problémát, amelyet a világosabb és egyszerűbb megfogalmazás kedvéért nem weberi terminológiában fogalmazunk meg.

Az árszabályozó piac működésével létrejött a *csereérték* formájában egy olyan gazdasági eszköz, amelynek segítségével az egyes társadalmi-gazdasági tevékenységek *objektív módon összemérhetők*. A csereérték biztosítja azt, hogy az egyes gazdasági egységek tevékenysége összehasonlítható legyen, hogy a társadalomban létezzen *a társadalmi-gazdasági tevékenységeknek* — a szubjektív értékelésektől, tradícióktól, egyéb irracionális elemektől független — *objektív elszámolási rendszere*. Weber szerint a tervgazdálkodást igenlő gazdasági formaelméletnek választ kell adnia arra a kérdésre, hogy *mivel helyettesíti a társadalmi tevékenységcserének a csereértéken alapuló elszámolási rendszerét?* Amennyiben a piaci kategóriák — ár, profit stb. — elvesztik a gazdasági tevékenységet

alapvetően reguláló tartalmukat, akkor *minek az alapján* lehet azt megállapítani — az egészen kirívó esetektől eltekintve —, hogy az egyes naturális társadalmi ráfordítások célszerűen megtakaríthatók lennének vagy pedig racionális befektetéseket képeznek?!

Weber szerint e döntő gazdasági kérdésben nincsen alternatíva: *amennyiben a társadalmi tevékenységcsere nélkülözi a csereértéket, akkor a gazdasági élethez szükséges közös elszámolási rendszer szükségszerűen visszaesik a naturáliákban történő elszámolás (Naturalrechnung) irracionális rendszerébe.*

A naturáliákban történő elszámolást elemezve Weber megállapítja, hogy technikailag két esetben lehetséges a szubjektív, irracionális elemek kiszűrése:

— amennyiben csak minőségileg azonos javakat mérünk össze (pl. gabonafélék),

— amennyiben segítségével egy meghatározott munkafolyamat technikai sikerét hasonlítjuk össze más technikai folyamattal.

A probléma a naturáliákban történő elszámolás számára ott kezdődik, amikor már nem néhány elszigetelt csereaktus, hanem a tevékenységek *általános kicseréléséhez szükséges rendező elvvé* lesz.

„A számítással, az elszámolással kapcsolatos problémarendszer ugyanis akkor bukkan elő, mihelyt különböző fajta, valamint különböző módon alkalmazható termelési eszközök vagy minőségileg különböző végtermékek jönnek számításba."[68]

A naturáliákban történő elszámolás a termékekhez, a termelési feltételekhez, munkafolyamatokhoz hozzárendel olyan „jelzőszámokat", amelyek megalkotásának, korrekciójának és kontrollálásának hiányzik az *objektív társadalmi alapja.* A tevékenységcseréhez szükséges társadalmi elszámolás jelzőszám-szerű kialakítása egy olyan társadalomban, amely a tevékenységek kicserélésének *egyetemességén-általánosságán* alapul, azért veszíti el Weber szerint szükségszerűen az objektivitását, racionalitását, mivel a naturáliákban történő elszámolás elvileg alkalmatlan minőségileg különböző munkafolyamatok, valamint a minőségileg különböző és sokféleképpen felhasználható termelési tényezőkkel történő munkafolyamatok összemérésére.

Weber szerint nem található egy olyan — a csereérték funkcióját helyettesítő — gazdasági-elszámolási rendszer, amely ne járna együtt a gazdasági élet racionalitásának feladatával. „...emellett egyáltalán nem véletlen, az elszámolási rendszer ‚javításával' megoldható, hanem a valóban e x a k t naturáliákban történő elszámolás mindenfajta kísérletének elvi korlátjáról van szó".[69]

S ezzel már számunkra a weberi formális racionalitás kérdéskörе olyan gazdasági-gazdaságpolitikai problémával kerül összefüggésbe, amelynek tárgyalása meghaladja a szociológia kompetenciáját. A formális és az értékracionális rendszer egymáshoz való viszonya a szocialista társadalomban,[70] a nyereségelv és az értékrendszer kapcsolata, a piac és a terv funkciói stb. olyan problémák, amelyek szinte valamennyi jelenlegi nagyobb elméleti eszmecserében jelen

[68] Max Weber: „Wirtschaft und Gesellschaft", 54.

[69] I. m.55.

[70] Bognár József Polányi Károlynak a „Dahomey" c. munkájához írt előszavában kísérletet tesz arra, hogy e két kategória egymáshoz való viszonyát a szocialista társadalomban elméletileg tisztázza. Polányi Károly: „Dahomey", Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972.

vannak — gondolok itt a tulajdonról, az érdekről, az államigazgatási funkcióról, a társadalmi struktúráról, a szociálpolitikáról stb. folytatott és folyó vitákra. E kérdéskörökben az elméleti előrelépést segítené, ha az érintett tudományok (szociológia, filozófia, közgazdaságtudomány, jogtudomány, történettudomány stb.) képviselői jobban megismernék egymás — sokszor azonos vagy legalábbis közeli problémákat feszegető — eltérő fogalmi rendszerét. A kérdésnek egy polgári szociológus által sajátos módon történő körülírásának elemzésével próbálta e tanulmány a jelzett problémák tudatosítását elősegíteni.